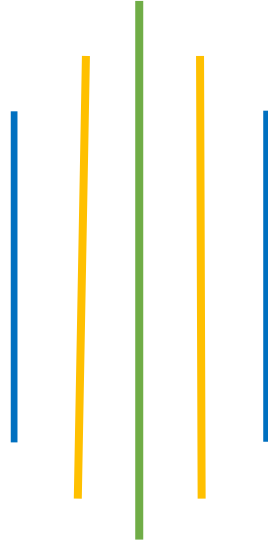

कृषि-वन रणनीति तथा कार्ययोजना, २०८१ (Agro-Forestry Strategy and Action Plan, 2081)

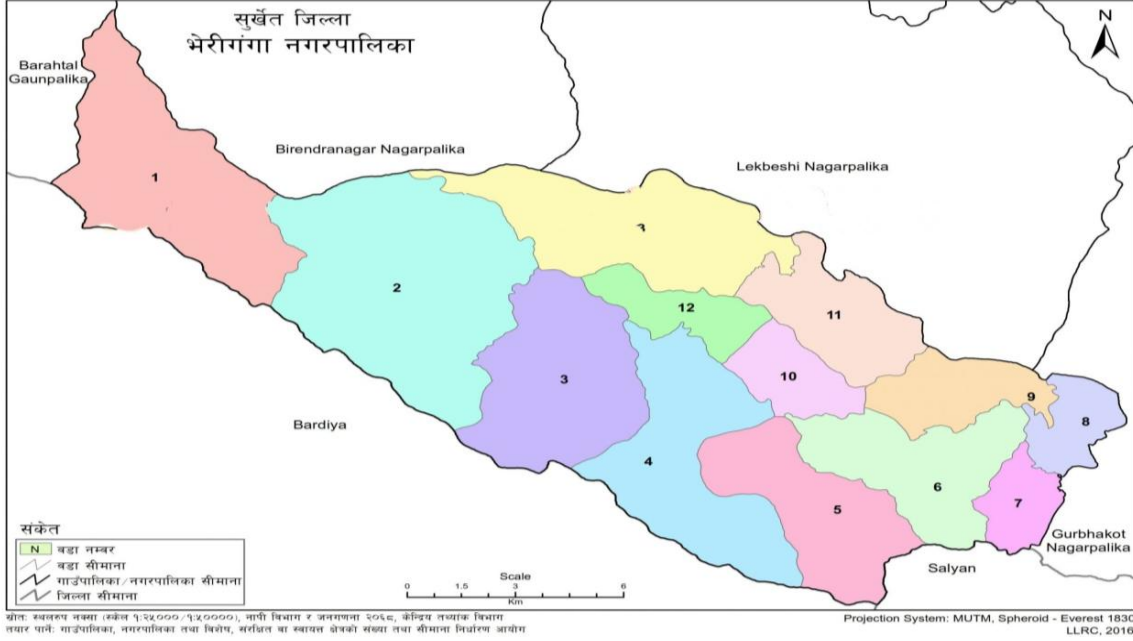
(आ.व. २०८१/०८२ देखि २०९०/०९१ सम्म)

भेरीगंगा नगरपालिका

छिन्चु, सुर्खेत
मंसिर, २०८१

भेरीगंगा नगरपालिकाको नक्सा

प्राविधिक टोली (रणनीति तर्जुमा)

टीम लिडर, धनञ्जय पौडेल (कृषि-वन विज्ञ)

शेषमणी भट्टराई, कृषि विज्ञ

पवन कार्की, GIS Expert

व्यवस्थापन तथा आर्थिक सहयोग

RECOFTC, Nepal

CRS, Nepal

मन्तव्य

आदरणीय महानुभाव ज्यूहरू,

भेरीगंगा नगरपालिकाको समृद्ध भेरीगंगा सुखी भेरीगंगावासी भन्ने दुरदृष्टीलाई साकर पार्न भेरीगंगावासीको मुख्य पेशाको रूपमा रहेको कृषि पेशालाई आधुनिकीकरण र व्यवसायीकरण गरी मानव जीवनसंग जोडिएको वन क्षेत्रको संरक्षण र प्रबर्द्धन गरी कृषि-वन क्षेत्रको सिर्जनात्मक उपयोगको माध्यमबाट जनताको सुख र समृद्धी हासिल गर्ने अभिलासा पुरा गर्न नगरपालिका निरन्तर रूपमा लागिरेहेको छ ।

यसै सन्दर्भमा नगरपालिका भित्र कृषि-वन सम्बन्धी भैरेहेका अभ्यास एवं सम्भावनाहरू र यसका सैध्दान्तिक, वातावरणीय, नीतिगत, कानुनी, आवधिक योजना एवं कार्यक्रमगत पक्ष समेतको अध्ययन विश्लेषण गरी **भेरीगंगामा कृषि वनको अभिवृद्धि, स्वच्छ वातावरण, सुख र समृद्धि** भन्ने नाराका साथ यो दश वर्षे कृषि-वन रणनीति तथा कार्ययोजना, २०८१ (Agro-Forestry Strategy and Action Plan, 2081) तर्जुमा गरिएको छ । हाम्रो लागि यो रणनीति निर्माण हुनु ठूलो गौरवको कुरा हो । यस रणनीतिले नवीनतम् र एकीकृत दृष्टिकोण मार्फत आयआर्जनमा बृद्धि, वातावरण संरक्षण र हरियाली प्रबर्द्धन, दिगोपन, जलवायु उत्थानसिल र सामुदायिक विकासका चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्ने हाम्रो सामूहिक संकल्पलाई जोड दिइएको छ ।

कृषि-वन, एक नयाँ अभ्यासको रूपमा, कृषि र वनको सामन्जस्यपूर्ण नतिजाको प्रतीक हो, जसले खाद्य सुरक्षालाई बलियो बनाउन, पारिस्थितिक सन्तुलन र पुनर्स्थापित गर्न र आर्थिक अवसरहरू बृद्धि गर्न परिवर्तनकारी मार्ग प्रदान गर्दछ । यो रणनीति हाम्रो नगरपालिकाको अग्रगामी सोच र वातावरणीय स्वास्थ्य र मानव समृद्धि सँगसँगै जाने भविष्य निर्माण गर्ने हाम्रो अटल प्रतिबद्धताको प्रमाण हो ।

म यो रणनीति तथा कार्ययोजना तयार गर्न आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोग गर्नुहुने विकास साझेदार संस्था RECOFTC, Nepal र CRS, Nepal लाई हार्दिक आभारसहित धन्यवाद दिन चाहान्छु साथै विज्ञ ज्यूहरू र योगदानकर्ताहरूको प्रशंसा गर्दछु । जसको दुरदृष्टि र समर्पणले यो उल्लेखनीय कार्य संभव भएको छ । तपाईंका प्रयासहरूले हाम्रो बुझाइलाई मात्र समृद्ध बनाउँदैन की यसले दिगो र नवीनतम् अभ्यासहरू अपनाउन चाहने अन्य पालिका तथा समुदायहरूका लागि पनि महत्वपूर्ण मार्गदर्शनका रूपमा काम गर्नेछ ।

यस कृषि-वन रणनीति कार्यान्वयन र विस्तार गर्न म सबै सरोकारवाला नागरिकहरू, नीति निर्माताहरू र व्यवसायीहरूलाई दिगो र समृद्ध भविष्यका लागि हाम्रो साझा दृष्टिकोणको आधारशिलाको रूपमा यस रणनीतिलाई अँगाल्न आग्रह गर्दछु । हार्दिक कृतज्ञता, उत्साह र उत्प्रेरणाका साथ, म हजुरहरूलाई यी पृष्ठहरूमा समावेश ज्ञान र प्रेरणाको सम्पत्ति अन्वेषण गर्न आमन्त्रित गर्दछु ।

धन्यवाद

भवदीय
यज्ञप्रसाद ढकाल
नगर प्रमुख
भेरीगंगा नगरपालिका

दुई शब्द

आदरणीय पाठक ज्यूहरू,

हाम्रो नगरपालिकाको कृषि-वन रणनीति सम्बन्धी यस अमूल्य दस्तावेजको विकासमा योगदान पुऱ्याउनुहुने सम्पूर्ण महानुभावहरूलाई हार्दिक धन्यवाद, आभार तथा न्यानो अभिवादन व्यक्त गर्दछु। यस दस्तावेजले दिगो विकास र वातावरणीय व्यवस्थापनका लागि हाम्रो अटल प्रतिबद्धतामा महत्त्वपूर्ण सहयोग गरेको छ।

कृषि-वन एक महत्त्वपूर्ण नविनतम् दृष्टिकोण हो। जसले निर्बाध रूपमा कृषि उत्पादन तथा उत्पादकत्वतालाई पारिस्थितिक संरक्षण सहित जैविक विविधता संरक्षणलाई एकसाथ एकीकृत गर्दछ। कृषि र वन बिचको तालमेललाई उपयोग गरेर, यो रणनीतिले खाद्य सुरक्षा र जलवायु उत्थानसिल जस्ता ठूला चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्नुका साथै यस नगरपालिकाका विभिन्न समुदायहरूको सामाजिक र आर्थिक कल्याणलाई पनि बढोत्तरी दिशातिर अग्रसर गर्ने कुरा अंकित गर्दछ।

यस विस्तृत रणनीतिक दस्तावेजले हाम्रा नगरवासीहरूको समृद्धि सुनिश्चित गर्दै विश्वव्यापी वातावरणीय लक्ष्यहरूसँग मेल खाने र दिगो समाधानहरू अँगाल्ने हाम्रो नगरपालिकाको दृष्टिकोणलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ। अन्वेषकहरू, नीति निर्माताहरू, र अभ्यासकर्ताहरूको सहयोगी प्रयासहरू यस दस्तावेज भित्र समावेश गरिएको छ।

यस प्रयासमा आफ्नो विशेषज्ञता, अन्तरदृष्टि र प्रयास समर्पित गर्नुहुने सबैमा नगरपालिकाको तर्फबाट म हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु। यो प्रकाशनले मानवता र वातावरण दुवैलाई फाइदा हुने दिगो कृषि अभ्यासहरू अगाडि बढाउन हामीसँग सामेल हुन हरेक तहका सरोकारवालाहरूलाई प्रेरणा दिनेछ भन्ने मेरो पूर्ण विश्वास छ।

साथै जलवायु उत्थानसिल, समावेशी र वातावरणीय रूपमा दिगो भविष्यको प्रबर्द्धन गर्ने हाम्रो प्रतिबद्धतालाई पुनः पुष्टि गरौं।

धन्यवाद

धनसरा बोहरा
उपप्रमुख
भेरीगंगा नगरपालिका

आभारी छु

आदरणीय पाठक ज्यूहरू,

भेरिगंगा नगरपालिकाको कृषि-वन रणनीति, यस महत्त्वपूर्ण प्रकाशन संग्रहमा सन्देश योगदान गर्न पाउँदा खुशी महशुस भएको छ। यस कार्यले दिगो विकास, वातावरण संरक्षण र कृषि उत्पादन र उत्पादकत्वलाई स्थायित्व प्रदान गर्ने हाम्रो साझा प्रतिबद्धतालाई अगाडि बढाउन महत्त्वपूर्ण योगदान गर्दछ।

यस प्रकाशनले समर्पित अन्वेषकहरू, नीति निर्माताहरू र व्यवसायीहरूको सहयोगी प्रयासहरूलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ। जसको विशेषज्ञताले कृषि-वनको लागि एक व्यापक ढाँचालाई आकार दिन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ। तिनीहरूको सामूहिक अन्तर्दृष्टि र नवीन सोचले अभ्यासहरूको लागि जग बसालेको छ। जसले वर्तमान दिनका चुनौतीहरूलाई मात्र सम्बोधन गर्दैन, हामीलाई दिगो भविष्यको लागि पनि तयार गर्दछ।

कृषि-वन विज्ञानले कृषि उत्पादकत्व, पारिस्थितिक संरक्षण र आर्थिक विकासका उद्देश्यहरू मिलाउनका लागि एक अद्वितीय र प्रभावकारी दृष्टिकोण प्रदान गर्दछ। रूख र बालीहरूको विचारशील एकीकरणको माध्यमबाट यस रणनीतिले हाम्रा बासिन्दाहरूको कल्याणलाई बढाउँदै विश्वव्यापी वातावरणीय चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्ने अग्रगामी सोच समाधानहरू कार्यान्वयन गर्न हाम्रो नगरपालिकाको समर्पणलाई प्रतिबिम्बित दिन्छ।

प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतको हैसियतमा, हाम्रो नगरपालिकाले निरन्तर प्रदर्शन गरिरहेको नेतृत्व र दूरदृष्टिमा मलाई गर्व छ। म सबै पाठकहरूलाई यस कार्यबाट प्रेरणा लिन, यसका निष्कर्षहरूमा संलग्न हुन र हाम्रो साझा प्रयासहरूमा दिगोपन र उत्थानसिलताको सिद्धान्तहरू अगाडि बढाउन हामीसँग हातेमालो गर्न आह्वान गर्दछु।

धन्यवाद

कृष्णप्रसाद पोखरेल
प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत
भेरीगंगा नगरपालिका

विषय सूची

मन्तव्य	4
दुई शब्द	5
विषय सूची	7
तालिकाहरू	9
संक्षिप्त शब्द र अर्थ	9
कार्यकारी सारांश	10
खण्ड १: परिचय	14
१.१ कृषि-वन रणनीति तथा कार्ययोजना तर्जुमाको पृष्ठभूमि	14
१.१.१ निर्माण विधि एवं प्रक्रिया	15
१.१.२ रणनीतिले समेट्ने भौगोलिक र विषयगत क्षेत्र तथा सीमा	16
१.२ भेरीगंगा नगरपालिकाको सामान्य जानकारी	16
१.२.१ भौगोलिक अवस्थिति	16
१.२.२ जनसंख्या तथा बसोबास	16
१.२.३ यातायात	17
१.२.४ सामाजिक - आर्थिक अवस्था	17
१.२.५ हावापानी	17
१.३ भू-धरातलीय स्वरूप र भू-उपयोग	18
१.३.१ कृषि तथा पशुपन्छी पालन	19
१.३.२ वन क्षेत्र	19
१.३.३ खाद्य सुरक्षा	20
१.४ कृषि-वन प्रणाली र यसको महत्व	20
खण्ड २: भेरीगंगा नगरपालिकामा कृषि-वनको वर्तमान अवस्था र सम्भावना	22
२.१ निजी नम्बरी / हाल आबाद गरिएको कृषि भूमि	22
२.२ सामुदायिक वन र मध्यवर्ती क्षेत्र वन	23
२.३ नदी उकास जग्गामा कृषि-वन	23
२.४ सडक किनारामा वृक्षारोपण	24
२.५ विद्युत प्रसारण लाइन मुनीको जग्गा	24
२.६ कृषि-उपजको मूल्य अभिवृद्धि तथा बजारीकरण	24
२.७ कृषि-वन प्रणालीको सबल तथा कमजोर पक्ष एवं अवसर तथा चुनौतीको विश्लेषण (SWOT ANALYSIS)	25
खण्ड ३: नीतिगत, कानुनी तथा कार्यक्रमगत पक्ष	25
खण्ड ४: कृषि-वन रणनीति तथा कार्ययोजना	26
४.१ मार्गदर्शक सिद्धान्त, मूल्य र मान्यताहरू	26
४.२ सोच, लक्ष्य, उद्देश्य तथा रणनीति	27
४.३ सिफारिस गरिएका कृषि-वनका विभिन्न प्रणाली तथा नमुनाहरू	29
४.३.१ कृषिमा आधारित कृषि-वनका नमुनाहरू	30
४.३.२ वनमा आधारित कृषि-वनका नमुनाहरू	32
४.३.३ खोला किनार, बगर एवं सार्वजनिक जग्गामा आधारित कृषि-वनका नमुनाहरू	33
४.३.४ सहरी कृषि-वन उद्यान (पार्क) स्थापना	33
४.३.५ सडक किनारमा विकास गर्न सकिने कृषि-वनका नमुनाहरू	34
खण्ड ५: कार्यान्वयन योजना (IMPLEMENTATION PLAN)	35

५.१ प्रमुख कार्यक्रम र अनुमानित बजेट.....	35
५.२ रणनीति कार्यान्वयनको लागि संस्थागत पक्ष.....	37
५.२.१ संस्थागत व्यवस्था.....	37
५.२.२ सरोकारवालाको नक्शाकन, भूमिका र जिम्मेवारी.....	37
५.२.३ नगरपालिकास्तरीय कृषि-वन समन्वय समितिको व्यवस्था.....	38
५.३ कृषि-वन विकास कोषको स्थापना र व्यवस्थापन.....	39
५.४ अनुगमन तथा मूल्याङ्कन.....	39
५.५ अपेक्षित उपलब्धी एवं प्रतिफल.....	40
५.६ कार्यक्रमको दिगोपना तथा विस्तार.....	42
५.७ व्याख्या, परिमार्जन र बाधा अडकाउ फुकाउ.....	42
सन्दर्भ सामग्री.....	43
अनुसूची १: कृषि-वन रणनीति कार्यान्वयन योजना.....	44
अनुसूची २: कार्यान्वयन योजनाका प्रमुख क्रियाकलापहरू र सञ्चालन प्रक्रिया.....	47
अनुसूची ३: भेरीगंगा नगरपालिकामा रहेका सामुदायिक वनहरूको विवरण.....	54
अनुसूची ४: कृषि-वन प्रणालीबारे सामान्य जानकारी.....	55
अनुसूची ५: कृषि-वन प्रजातिहरूको छनौटका प्रमुख आधारहरू.....	59
क) कृषकहरूको अनुभवको आधारमा छनौट तथा प्राथमिकीकरण गरिएका प्रजातिहरू.....	59
ख) साविक मैनतडा गा.वि.स. का लागि Heifer International बाट सिफारिस गरिएका घाँस प्रजातिहरू.....	61
अनुसूची ६: कृषि-वन प्रणालीको सबल तथा कमजोर पक्ष एवं अवसर तथा चुनौतीको विश्लेषण (SWOT ANALYSIS).....	62
अनुसूची ७: कृषि-वन सम्बन्धी नीतिगत एवं कानुनी प्रावधान.....	63
अनुसूची ८: व्यावसायिक बहुतले कृषि-वन प्रणाली (COMMERCIAL MULTI-STORY AGROFORESTRY).....	72
अनुसूची ९: केही कृषि-वन प्रणालीमा उपयुक्त हुने प्रजातिहरू.....	74
अनुसूची १०: नमुना प्राङ्गारिक कृषि-वन फार्म स्थापनाका लागि प्राविधिक मापदण्ड.....	76
अनुसूची ११: सरोकारवालाको नक्शाकन, भूमिका र जिम्मेवारी.....	78
अनुसूची १२: कृषि-वन कार्यक्रम अनुगमन चेकलिष्ट.....	80

तालिकाहरू

- तालिका नं. १: भेरीगंगा नगरपालिकाको भू-उपयोगको अवस्था
तालिका नं. २: प्रमुख बालीहरू, क्षेत्रफल, उत्पादन र उत्पादकत्व स्थिति
तालिका नं. ३: कृषिमा आधारित कृषि-वनका नमुनाहरू
तालिका नं. ४: वनमा आधारित कृषि-वनका नमुनाहरू
तालिका नं. ५: कार्य योजनामा समेटिएका मुख्य मुख्य कार्यक्रमहरू र अनुमानित बजेट
तालिका नं. ६: आगामी दश वर्षका केही अपेक्षित उपलब्धीहरू

संक्षिप्त शब्द र अर्थ

CRS	Catholic Relief Service
DFO	Divisional Forest Officer
GIS	Geographic Information System
M	Meter
MAPs	Medicinal and Aromatic Plants
MD	Managing Director
NPHC	Nepal Health Professional Council
NTFPs	Non-Timber Forest Products
PM	Project Manager
PO	Program Officer
RECOFTC	Regional Community Forestry Training Centre for Asia and the Pacific (The Center for People and Forests)
SWOT	Strength, Weakness, Opportunity and Threats
का.वा.	कार्यवाहक
डि.व.का.	डिभिजन वन कार्यालय
मे.टन	मेट्रिक टन
रु.	रुपैयाँ
वर्ग कि.मी.	वर्ग किलोमिटर
वि.सं.	विक्रम सम्वत्
हे.	हेक्टर

कार्यकारी सारांश

भेरीगंगा नगरपालिकाको नेतृत्व र जनप्रतिनिधि माझ कृषि-वन प्रणालीको विकास र विस्तारबाट नगरवासीको जीवनस्तर उकास्दै आर्थिक समृद्धि हासिल गर्न सकिन्छ भन्ने सोचको विकास हुनुलाई यस कृषि-वन रणनीति तथा कार्ययोजना निर्माणको परिवर्तन बिन्दु (Turning-Point) को रूपमा लिन सकिन्छ । परम्परागत रूपमा कृषि-वनलाई निर्वाहमुखी तरिकाले प्रयाग गरेर आफ्नो जीविकोपार्जन गरिरहेका किसान, सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह, मध्यवर्ती क्षेत्रमा बसोवास गर्ने वन उपभोक्ता एवं अन्य परिवार, उद्यमी, व्यवसायी लगायत सर्वसाधारण सबैको जीवनस्तर उकास्न निर्वाहमुखी कृषि-वन अभ्यासलाई व्यावसायिक स्तरमा रूपान्तरण गर्नु पर्ने खाँचो रहेको छ । यसै सन्दर्भमा नगरपालिका भित्र कृषि-वन सम्बन्धी भैरहेका अभ्यास एवं सम्भावनाहरू र यसका सैद्धान्तिक, वातावरणीय, नीतिगत, कानुनी, आवधिक योजना एवं कार्यक्रमगत पक्ष समेतको अध्ययन विश्लेषण गरी यो दश वर्षे **कृषि-वन रणनीति तथा कार्ययोजना, २०८१ (Agro-Forestry Strategy and Action Plan, 2081)** तर्जुमा गरिएको छ ।

भेरीगंगामा कृषि-वनको अभिवृद्धि, स्वच्छ वातावरण, सुख र समृद्धि भन्ने दीर्घकालिन सोच रहेको यस रणनीति तथा कार्ययोजनाको लक्ष्य दिगो र व्यावसायिक कृषि-वन प्रणालीको माध्यमबाट पारिस्थितिक प्रणालीबीच सन्तुलन कायम गर्दै स्थानीयवासीहरूको आर्थिक समृद्धि अभिवृद्धि गर्न योगदान पुर्याउनु रहेको छ । यस रणनीतिले लिएका **चार वटा प्रमुख उद्देश्यहरूमा:** १) कृषि-वन पद्धतीको संस्थागत विकास गर्नु, २) जमिनको उच्चतम उपयोग एवं उत्पादकत्व बृद्धि हुने गरी जलवायु मैत्री कृषि-वनको विकास तथा विस्तार गर्नु, ३) नगरवासीलाई कृषि-वन उपजमा आत्मनिर्भर बनाई खाद्य तथा पोषण स्थितिमा सुधार गर्नु, र ४) कृषि-वनमा आधारित उद्यम स्थापना तथा रोजगारीका अवसरको सिर्जना गर्नु रहेका छन् ।

यी उद्देश्यहरू हासिल गर्नका लागि विभिन्न रणनीतिहरू तय गरिएका छन् । कृषि-वन पद्धतीको संस्थागत विकास सम्बन्धी उद्देश्य हासिल गर्नका लागि नगरपालिकामा कृषि-वनको संस्थागत सुदृढीकरण, क्षमता अभिवृद्धि, समन्वय, प्रभावकारी अनुगमन मूल्याङ्कन जस्ता रणनीतिहरू तय गरिएका छन् । जमिनको उच्चतम उपयोग एवं उत्पादकत्व बृद्धि हुने गरी जलवायु मैत्री कृषि-वनको विकास तथा विस्तार गर्ने उद्देश्यका लागि दिगो उत्पादन, बाँझो जग्गाको सदुपयोग, सामुहिक तथा करार खेती प्रवर्धन, कृषि-वनको क्षेत्र विस्तार, स्थान विशेष उपयुक्त हुने प्रजातिका गुणस्तरीय विरूवाहरू उत्पादन एवं वितरणमा निजी क्षेत्र समेतलाई संलग्न गराउने, बहुतले कृषि-वन प्रणाली, उद्योगसँग खरिद सम्झौता अनुरूप उत्पादन, मानव-वन्यजन्तु द्वन्द्व न्यूनीकरणमा समन्वय तथा सहकार्य सम्बन्धी रणनीतिहरू राखिएका छन् । त्यसैगरी, नगरवासीलाई कृषि-वन उपजमा आत्मनिर्भर बनाई खाद्य तथा पोषण स्थितिमा सुधार गर्ने उद्देश्यका लागि पोषणयुक्त वालीको प्रवर्धन, खाली जमिन, सडक किनारा र खोल्सीमा फलफूल लगायतका विरूवा रोपण, रैथाने वालीको खेती प्रवर्धन, स्थानीय अन्वेषकलाई प्रोत्साहन, जनचेतनामूलक कार्यक्रम, जंगली जनावरबाट कम क्षती हुने वालीहरूको खेती प्रवर्धन एवं विस्तार सम्बन्धी रणनीतिहरू रहेका छन् । कृषि-वनमा आधारित उद्यम स्थापना तथा रोजगारीका अवसरको सिर्जना गर्ने उद्देश्य परिपूर्तिको लागि योगदानमा आधारित सहूलियत, उद्यमशीलता, रोजगारीका अवसरहरूको सृजना; निर्यातयोग्य वालीको उत्पादन, प्रवर्धन र मूल्य श्रृंखला विशेष पकेट क्षेत्र सञ्चालन सम्बन्धी रणनीतिहरू राखिएका छन् ।

यस नगरपालिकामा कृषियोग्य जमिन (नम्बरी आबादी तथा हाल आबाद गरिएका तर जग्गाधनीपूर्ज पाइ नसकेका जग्गा), सामुदायिक वनक्षेत्र, सार्वजनिक जग्गा, नदीउकास, मध्यवर्ती क्षेत्रको आबादी र त्यहाँस्थित वनमा कृषि-वनको विकास र विस्तार गर्दा प्रचलित कानूनको अधिनमा रही स्थानीय परिवेशमा उपयुक्त हुने, सम्बन्धित जग्गाको स्वामित्व भएका जग्गाधनी वा जग्गाको व्यवस्थापन जिम्मेवारी पाएका निकायहरूको सहमति, कृषि-वनको विकास गर्न इच्छुक समूह, कृषक, युवा, महिला, विपन्न वर्गका चाहना र क्षमता समेतलाई आधार लिई उपयुक्त कृषि-वनका प्रणाली एवं प्रजाति सहितका नमुनाहरूको

सिफारिस गरिएको छ । कृषक तथा वन उपभोक्ता समूहहरूलाई कृषि-वनको विकासका लागि उपयुक्त प्रजाति चयन गर्न सहयोग हुने गरी चयनका आधार सहित जडीबुटी एवं मसलाबालीमा ५ प्रजाति, डालेघाँसमा १० प्रजाति, बहुउद्देश्यीयमा ५ प्रजाति र पोषणयुक्त वनस्पति एवं फलफूलमा ७ प्रजातिको पहिचान तथा प्राथमिकीकरण गरिएको छ (विस्तृत जानकारी अनुसूची ५) ।

यस कृषि-वन रणनीति तथा कार्ययोजनाको सफल एवं प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि आवश्यक पर्ने आर्थिक स्रोत, साधन, जनशक्ति, ज्ञान, सिप तथा प्रविधिको परिचालन गर्न यस नगरपालिका अन्तरगत साविकका चार गाँऊ विकास समितिहरूलाई क्लष्टरको रूपमा लिई कृषि-वनको विकास र विस्तार गर्दै लगिने छ । कार्यान्वयन चरणका शुरुको पाँच वर्ष यसमा समावेश गरिएको कार्यान्वयन योजनालाई आधार मानी वार्षिक कार्यक्रम तय गरी कार्यान्वयन गरिनेछ । कार्यान्वयनको पाँचौँ वर्षमा मध्यावधि मूल्यांकन गरी त्यसको सिफारिस र कार्यान्वयनका सिकाईको आधारमा बाँकी पाँच वर्षको कार्ययोजना तयार गरी नगरपालिकाले पहिचान गरेका क्षेत्र वा स्थानहरू समेट्ने गरी कृषि-वनको विकास र विस्तार गर्दै लगिनेछ ।

यस रणनीति तथा कार्ययोजनाका उद्देश्य हासिल गर्न तय गरिएका रणनीतिहरूको आधारमा विभिन्न ७ वटा शीर्षकमा मुख्य मुख्य कार्यक्रम, कार्यक्रम अन्तरगत विभिन्न प्रकारका क्रियाकलापहरू तय गरिएका छन् भने त्यसका लागि अनुमानित बजेट सहितको विस्तृत कार्यान्वयन योजना (Implementation Plan) प्रस्तुत गरिएको छ । आगामी पाँच वर्षका लागि कूल बजेट रु. ४ करोड ७९ लाख ३५ हजार प्रस्ताव गरिएको छ । यसबाट वार्षिक सरदर प्रस्तावित बजेट रु. ९५ लाख ८७ हजार जति पर्न आँउछ । कार्यान्वयन योजनामा समावेश गरिएका क्रियाकलापहरूको प्रस्तावित बजेटलाई प्रचलित नमर्सको आधारमा नगरपालिकाले इस्टिमेट गराई कार्यान्वयन गर्नुपर्नेछ ।

कार्यान्वयन योजना (Implementation Plan) मा प्रस्ताव गरिएका मुख्य मुख्य कार्यक्रमहरूमा कृषि-वन सचेतनामूलक कार्यक्रम, कृषि-वन क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम; गुणस्तरीय विरुवा उत्पादन, वितरण र सहयोग कार्यक्रम; हरित-मैत्री पूर्वाधार निर्माण तथा सुधार कार्यक्रम, कृषि-वन उपजको उत्पादन तथा उत्पादकत्व अभिवृद्धि कार्यक्रम, कृषि-वन उपज मूल्य श्रृंखला अभिवृद्धि कार्यक्रम र अध्ययन, अनुगमन, मूल्याङ्कन तथा समन्वय रहेका छन् ।

कृषि-वन सचेतनामूलक कार्यक्रम तर्फ कार्यान्वयन योजनाको ५ वर्षमा विभिन्न १२६ वटा क्रियाकलापहरू सञ्चालन गरिने छन् भने यसका लागि रु. ३३,२५,०००/- बजेट प्रस्ताव गरिएको छ । प्रस्तावित क्रियाकलापहरूमा पर्यावरण संरक्षण, जैविक विविधता संरक्षण, खाद्य सुरक्षा जस्ता कृषि-वन सम्बन्धी विविध पक्षमा जनचेतना अभिवृद्धि कार्यक्रम, विद्यालयमा कृषि-वन विशेष कक्षा सञ्चालन, कृषि-वन सम्बन्धी अतिरिक्त क्रियाकलापहरू, जनचेतनामूलक सामाग्री उत्पादन तथा वितरण, रेडियो एफ. एम. मार्फत कृषि-वन प्रणालीको प्रसार, वन व्यवस्थापन अभियान (वनको मिचाहा वनस्पति प्रजाति - Invasive Alien Plant Species तथा नरुचाइएका प्रजातिहरू - Unwanted species को व्यवस्थापन), वन डढेलो नियन्त्रण अभियान आदि रहेका छन् ।

कृषि-वन सम्बन्धी विकसित प्रविधिहरूलाई प्रभावकारी रूपमा सम्बन्धित लाभग्राही समक्ष पुर्याई सो बिषयमा उनीहरूको ज्ञान, सीप र धारणामा परिवर्तन गराएर मात्रै यस रणनीति तथा कार्ययोजनाको लक्ष्य हासिल गर्न मद्दत पुग्दछ । यसको लागि कार्यान्वयन योजनामा विभिन्न किसिमका तालिम तथा क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रमहरू प्रस्ताव गरिएको छ । कृषि-वन सम्बन्धी सीप विकास, पर्माकल्चर, घर बगैँचा, मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व व्यवस्थापन, रूख र माहुरी सम्बन्धी तालिमहरू क्लष्टर स्तरमा सञ्चालन गरिनेछन् । निजी जग्गामा गहा सुधार/SALT प्रविधि प्रदर्शन, रूख र माहुरी सम्बन्धी तालिमका सहभागीहरूलाई गोला सहितको माहुरी घर तथा सामग्री वितरण कार्य समेत क्लष्टर स्तरमा गरिनेछ । स्थानीय स्तरमा कृषि-वन सम्बन्धी प्रशिक्षकको भूमिकाका अलावा कृषि-वनको विकास र विस्तारमा सहजकर्ताको रूपमा समेत कार्य गर्न सक्षम हुने गरी कृषि-वन प्रशिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम, कर्मचारीहरूको क्षमता अभिवृद्धि, कृषि-वनमा महिला उद्यमशीलता

विकास जस्ता तालिमहरु नगरपालिका स्तरमा सञ्चालन गरिनेछन् । **कृषि-वन क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम** अन्तरगत ७२ वटा विभिन्न किसिमका तालिमबाट करिब १८०० जना सहभागीको क्षमता विकास हुने अपेक्षा सहित यसका लागि रु. १,०३,००,०००/- प्रस्ताव गरिएको छ ।

यस्तै, **गुणस्तरीय विरुवा उत्पादन, वितरण र सहयोग कार्यक्रम** अन्तरगत रुख, डालेघाँस, भूँईघाँस, जडीबुटी र फलफूल प्रजातिका कूल २ लाख ६५ हजार विरुवा निजी नर्सरीबाट समेत उत्पादन गराई योजना अनुरूपको निजी जग्गा, वन क्षेत्र एवं सार्वजनिक जग्गामा रोपण गरिने छ । यसबाट खेतबारी, वन (मध्यवर्ती क्षेत्र समेत), नदी किनारा, सार्वजनिक जग्गा आदिमा प्रस्तावित कृषि-वन वृक्षारोपणको लागि सहयोग पुग्नेछ । विरुवा उत्पादन तथा रोपण समेतका लागि रु. ७७,३५,०००/- प्रस्ताव गरिएको छ ।

हरितमैत्री पूर्वाधार निर्माण तथा सुधार कार्यक्रम अन्तरगत नगरपालिकाका चार प्रमुख बजारक्षेत्र सहित ८ कि.मि. सडक किनारामा वृक्षारोपण, सहरी कृषि-वन उद्यान (पार्क) को स्थापना र सञ्चालन, पानी संकलन पोखरी निर्माण एवं मर्मत, ट्रेन्च निर्माण, वर्षादको पानी संकलन, साना सिंचाई कार्यक्रम समेत गरी जम्मा ६१ वटा विभिन्न हरितमैत्री पूर्वाधार निर्माणका लागि रु. ५९,१०,०००/- प्रस्ताव गरिएको छ ।

यसैगरी **कृषि-वन उपजको उत्पादन तथा उत्पादकत्व अभिवृद्धि कार्यक्रम** अन्तरगत विभिन्न ८ स्थानमा खेतबारीमा आधारित नमुना व्यावसायिक बहुतले (ठाडो र तेस्रो) कृषि वन प्रणालीको विकास, ८ वटा सहरी कृषि-वन कार्यक्रम, खेतबारी, सामुदायिक वन, नदी उकास, मध्यवर्ती क्षेत्र समेत गरी ४९ वटा कृषि-वन नमुनाहरूको स्थापना गरिने छ । यस्तै, ७ हेक्टर खोला किनार संरक्षण वृक्षारोपण; महिला, विपन्न वर्ग समेत ८ लक्षित समूहका लागि व्यावसायिक कृषि-वन सामुहिक खेती प्रोत्साहन (यस कार्यक्रमबाट महिला, युवा तथा विपन्न गरी कम्तिमा ८० जना लाभान्वित हुने) र ४ पटक कृषि-वन मेला सञ्चालन समेत गरी कूल रु. ७७,५०,०००/- प्रस्ताव गरिएको छ ।

कृषि-वन उपज मूल्य शृंखला अभिवृद्धि कार्यक्रम अन्तरगत रु. ९०,००,०००/- प्रस्ताव गरिएको छ । यसमा कृषि-वन उपजको बजारीकरणमा सहयोग, बजार सूचना प्रणाली स्थापना, कृषि-वन उपजको प्रशोधन र ब्राण्डिङमा सहयोग, कोशेली गृहको स्थापना र सञ्चालन लगायतका २१ विभिन्न कृषाकलापहरु कार्यान्वयन गरिने छ ।

अध्ययन, अनुगमन, मूल्याङ्कन तथा समन्वय अन्तरगत कूल रु. ३९,१५,०००/- प्रस्ताव गरिएको छ । यस अन्तरगत सरोकारवालासंग समन्वय गोष्ठी ४ पटक (जसमा लगभग १२० जना सहभागी हुने), कृषि-वन समन्वय समितिको बैठक, कृषि-वन कार्यक्रमको अनुगमन, मध्यावधी मूल्याङ्कन (पाँचौं वर्षमा गरिने) र नियमित प्रगति समीक्षा, कृषि-वनमा आधारित स्टार्ट अप / नवप्रवर्तन प्रवर्धन, सम्भाव्य कृषि-वनको सर्भेक्षण, कृषि-वन सूचीकरण आदि कृषाकलापहरु सञ्चालन हुनेछन् । डिभिजन वन कार्यालय र सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहसंगको समन्वय र सहकार्यमा नगरपालिका भित्रका ३८ वटै सामुदायिक वन, मध्यवर्ती क्षेत्र, प्रमुख सरोकारवालाहरूको सहभागितामा सार्वजनिक जग्गाको स्थलगत अवलोकन भ्रमण गरी कृषि - वनको लागि उपयोगमा ल्याउन सकिने सामुदायिक वनको खाली जग्गाको तथ्याङ्क र अन्य यस्तै प्रकारका सार्वजनिक र निजी बाँझो रहेका खाली जग्गाको तथ्याङ्क संकलन र अध्यावधिक गरिनेछ । यसका साथै वार्षिक कृषि-वन पुस्तिका समेत प्रकाशन गरिनेछ । कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन योजना (क्रियाकलापहरु सहित) अनुसूची १ र उक्त योजनामा उल्लेखित क्रियाकलापहरूको सञ्चालन / कार्यान्वयन जिम्मेवारी, सहयोगी निकाय तथा संक्षिप्त प्रक्रिया अनुसूची २ मा दिइएको छ ।

कार्यान्वयन योजना (Implementation Plan) मा प्रस्ताव गरिएका प्रत्येक क्रियाकलापको सञ्चालन प्रक्रिया समेत संक्षिप्तमा उल्लेख गरिएको हुँदा यसबाट कार्यान्वयन पक्ष प्रभावकारी हुनमा सहयोग पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ । नगरप्रमुखको संयोजकत्वमा नगरपालिकास्तरीय कृषि-वन समन्वय समितिको गठनको लागि सिफारिस गरिएको छ । सरोकारवालाहरूको

पहिचान गरी उनीहरूको कृषि-वनको विकास र विस्तारमा हुने भूमिका उल्लेख गरिएको छ । यस्तै, कृषि-वन कार्यक्रमको प्रभावकारिता र दिगोपनामा योगदान पुर्याउन प्रचलित कानून अनुकूल हुने गरी नगरपालिकाले ऐन बनाई कृषि-वन विकास कोषको स्थापना र व्यवस्थापन गर्न सक्ने छ । अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको संस्थागत विकास गरी प्रभावकारी बनाउन जोड दिइएको छ । यसबाट रणनीति तथा कार्ययोजना कार्यान्वयनको दिगोपना तथा कार्यक्रम विस्तारमा मद्दत पुग्नेछ ।

माथी कार्यान्वयन योजनामा उल्लेखित कार्यक्रम तथा कृष्याकलापहरूको तोकिएको समय भित्रै प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन भएमा त्यसबाट हासिल हुने माथी उल्लेखित प्रत्यक्ष उपलब्धी (Output) का अतिरिक्त तपसीलमा उल्लिखित आगामी दश वर्ष सम्ममा हासिल हुनसक्ने अपेक्षित प्रतिफल (Outcomes) सहित सामाजिक - आर्थिक, वातावरण एवं पारिस्थितिकीय प्रणालीमा सन्तुलन सहितका सकारात्मक प्रभाव पर्ने र स्थानीय एवं राष्ट्रिय लक्ष्य तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धता पूरा गर्न समेत मद्दत पुग्ने देखिन्छ ।

आगामी दश वर्ष सम्ममा हासिल हुनसक्ने अपेक्षित प्रतिफल (Outcomes) मा कृषि-वनको विकास एवं विस्तार गर्न सकिने सम्भाव्य सबै किसिमका जमिनहरू मध्ये कम्तिमा ५०० हेक्टर जमिन कृषि-वनको रूपमा उच्चतम सदुपयोग भई उत्पादन र उत्पादकत्वमा बृद्धि हुनेछ । यस मध्ये करिब २०० हेक्टर बाँझो जमिन (निजी कृषि योग्य जमिन, सामुदायिक वन, मध्यवर्ती क्षेत्र र सार्वजनिक जग्गा) को सदुपयोग समेत हुनेछ । आगामी ५ वर्ष सम्ममा स्थानीय समुदाय, कृषक, युवा, बेरोजगार, विपन्न वर्ग, महिला, दलित, जनजाति लगायतका लक्षित वर्ग तर्फ कम्तिमा ४६५ जनाले विभिन्न कृषि-वन कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गरी (आँशिक) रोजगारीका अवसर प्राप्त गर्नुका साथै उनीहरूको जीवनस्तर सुधारमा योगदान पुग्ने गरी आर्थिक लाभ लिनेछन् । आर्थिक दृष्टिले महत्वपूर्ण कृषि-वन उपजको स्थानीय तहमै प्रशोधन भई बजारको समेत विकास हुनेछ । यस सम्बन्धी विस्तृत विवरण उपखण्ड ५.५ (अपेक्षित उपलब्धीहरू) मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

यस रणनीति तथा कार्ययोजनाको सफल एवं प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट राष्ट्रिय कृषि-वन नीतिको कार्यान्वयनमा योगदान पुग्नेछ भने नगरपालिकाको कृषि-वन सम्बन्धी वार्षिक कार्यक्रम सफल रूपमा कार्यान्वयन भई कृषि-वन रणनीति तथा कार्ययोजनाको लक्ष्य, उद्देश्यहरू हासिल गर्न मद्दत पुग्नेछ । वनको संरक्षण, सदुपयोग र विकासमा संलग्न सरकारी निकाय र वन उपभोक्ता समूहहरूको लक्ष्य, उद्देश्य हासिल गर्न समेत मद्दत पुग्नेछ । प्रदेश सरकार एवं संघीय मन्त्रालय (वन तथा वातावरण मन्त्रालय, कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय) को कृषि-वन सम्बन्धी नीति र कार्यक्रम; जलवायु परिवर्तन अनुकूलन, वातावरण तथा जैविक विविधता संरक्षणमा योगदान पुग्नेछ । विकास साझेदार संस्थाहरूको राष्ट्रिय रणनीति, योजना वा कार्यक्रम कार्यान्वयनमा योगदान पुग्नेछ । यसका अतिरिक्त नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय फोरमहरूमा गरेका जलवायु परिवर्तन अनुकूलन, जैविक विविधता संरक्षण, खाद्य सुरक्षा तथा पोषण जस्ता सरकारी प्रतिवद्धताहरू पूरा गर्न समेत योगदान पुग्नेछ ।

कृषि-वन रणनीति तथा कार्ययोजना तर्जुमा प्रकृया एवं विधि सम्बन्धमा विकास साझेदार संस्थाको समन्वयमा कृषि-वन विज्ञ, कृषि विज्ञ र GIS Expert समेतको ३ सदस्यीय प्राविधिक टोली निर्माण गरिएको थियो । प्राथमिक सूचना संकलनका लागि नगरपालिका स्तरीय अन्तरक्रिया एवं कार्यशाला गोष्ठी, क्लष्टर स्तरीय अन्तरक्रिया तथा प्रमुख सूचकसंग अन्तरवार्ता र स्थलगत अध्ययन अवलोकन जस्ता विधिहरू पहिचान गरिएको थियो । द्वितीयक सूचनाको हकमा संघ, प्रदेश र भेरीगंगा नगरपालिकाले निर्माण गरेका नीति, रणनीति, ऐन कानून, आवधिक योजना, वार्षिक नीति तथा कार्यक्रम, वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन लगायतका सम्बन्धित दस्तावेजको संकलन गरी अध्ययन/विक्षेपण गरिएको थियो । प्रदेशस्थित सरोकारवाला निकायसंग यस रणनीति तथा कार्ययोजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयनमा सहयोगका क्षेत्र र विषयहरूको सम्बन्धमा छलफल गरिएको थियो । प्राथमिक सूचना संकलनका लागि माथी उल्लेखित कृष्याकलापहरू सम्पन्न भए पश्चात् प्राविधिक टोलीले रणनीति तथा कार्ययोजनाको मस्यौदा तयार गरेको थियो । उक्त मस्यौदामा विकास साझेदार एवं व्यवस्थापन सहयोगी निकायबाट प्राप्त भएका सुझावलाई समेटेर भेरीगंगा नगरपालिकालाई थप सुझावको लागि पठाइएको थियो । नगरपालिकाबाट प्राप्त सुझावहरू

समावेश गरी प्रदेश स्थित वन र कृषि हेर्ने मन्त्रालय र अन्तरगतका निकायसँग समेत उक्त मस्यौदामा राय सुझाव माग गरिएको थियो । नगरपालिका र प्रदेश स्थित सम्बन्धित मन्त्रालयहरूमा उक्त मस्यौदाको प्रस्तुती गरी प्राप्त भएका सुझावहरूलाई समेटेर भेरीगंगा नगरपालिकाको यस कृषि-वन रणनीति तथा कार्ययोजना, २०८१ लाई अन्तिम रूप दिइएको हो ।

कर्णाली प्रदेश अन्तर्गत सुर्खेत जिल्लामा पर्ने यस भेरीगंगा नगरपालिका समुद्र सतहबाट ५०० देखि १४०० मिटर सम्मको उचाईमा अवस्थित छ । वि. सं. २०७८ सालको जनगणना अनुसार नगरपालिकाको कूल जनसंख्या ४८,२०३ र घरधुरी संख्या ११,५३९ रहेको छ । अधिकांश भूभाग भित्रि मधेशमा पर्ने यस नगरपालिकामा उपोष्ण प्रकारको हावापानी पाइन्छ । नगरपालिकाको वार्ड नं. १ देखि ५ सम्मका अधिकांश भूभाग वर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जको मध्यवर्ती क्षेत्र भित्र पर्दछन् जहाँ करिब १,५०० घरधुरीको बसोवास रहेको छ ।

सामान्यतया: कृषि-वनमा एउटै जमिनमा रुख विरुवाको साथसाथै कृषिवालीको खेति वा पशुपालन समेतको एकीकृत भू-उपयोगको अभ्यास हुने भएकाले यसबाट वर्तमान र भविष्यको खाद्यान्न, जडीबुटी, काष्ठ तथा गौरकाष्ठ पैदावारको आवश्यकताको परिपूर्ति, आयआर्जन एवं जमिनको उर्वराशक्ति कायम राख्दै वातावरणीय समस्याहरूलाई समेत सम्बोधन गर्न मद्दत गर्दछ । कृषि र वन अथवा रुख विरुवाको सम्मिश्रण गरिने यस प्रविधिबाट जमिनको उत्पादकत्व बढ्नुका साथै बहुआवश्यकताको सम्बोधन हुने र स्वस्थ पारिस्थितिकीय प्रणालीको निर्माणमा समेत टेवा पुग्न जान्छ । यस्तो बहुआयामिक प्रविधिबाट ग्रामीण भेगमा बसोवास गर्ने साना किसान वर्गले बढी लाभ लिन सक्ने देखिन्छ । कृषि-वनबाट कृषकले आफ्ना तत्कालीन आवश्यकताका साथै रुख हुर्केर उत्पादन आउने काठ, पोल जस्ता दीर्घकालीन आवश्यकताहरू समेत पुरा गर्ने गरेका छन् । समग्रमा कृषि-वनबाट सामाजिक-आर्थिक पक्षका साथसाथै पर्यावरणीय पक्षमा समेत फाइदा हुन्छ । यी सबै पक्षहरूलाई समेट्ने गरी यस रणनीति तथा कार्ययोजनाको तर्जुमा गरिएको छ ।

यस रणनीति तथा कार्ययोजनाले भेरीगंगा नगरपालिका अन्तरगतका सबै १३ वटा वडाहरूलाई समेट्ने छ । विकास साझेदार तथा सरोकारवालाको सहयोग र समन्वयमा क्रमशः सम्भाव्य सबै प्रकारका उत्पादनशील जमिनमा कार्यक्रमको विकास एवं विस्तार गर्दै लगिने छ । यस रणनीतिको पहिलो ५ वर्षका लागि कृषि-वन सम्बन्धी वार्षिक रूपमा कार्यान्वयन गर्नु पर्ने क्रियाकलापहरूको आधारमा कार्यान्वयन योजना तयार गरिएको छ । कार्यान्वयनको पाँचौँ वर्षमा मध्यावधि मूल्याङ्कन गरी मूल्याङ्कनको सिफारिस एवं कार्यान्वयनका सिकाईको आधारमा बाँकी पाँच वर्षको कार्ययोजना तयार गरी नगरपालिकाका सबै वडाहरू र क्रमिक रूपमा नगरपालिकाले पहिचान गरेका क्षेत्र समेटिने गरी कृषि-वनको विकास र विस्तार गरिनेछ ।

खण्ड १: परिचय

१.१ कृषि-वन रणनीति तथा कार्ययोजना तर्जुमाको पृष्ठभूमि

नेपालको समग्र आर्थिक समृद्धिमा कृषि र वन क्षेत्रको महत्वपूर्ण योगदान रहेको छ । भेरीगंगा नगरपालिका भित्र कृषि-वन प्रणाली अवलम्बन गरी यसबाट प्राप्त हुने उत्पादन र पारिस्थितिकीय सेवाको बुद्धिमत्तापूर्ण उपयोग गर्दै प्राप्त लाभको न्यायोचित वितरणबाट कृषक, समूह लगायत सर्वसाधारणको जीविकोपार्जनमा सुधार ल्याउन सकिन्छ भन्ने सोच नगरपालिकाको नेतृत्वलाई रहेको सन्दर्भमा यसलाई मूर्तरूप दिन नगरपालिका भित्र कृषि-वन सम्बन्धी भैरहेका अभ्यास एवं सम्भावनाहरू र यसका सैद्धान्तिक, वातावरणीय, मौजुदा नीतिगत एवं कानुनी पक्ष समेतको अध्ययन / विश्लेषण गरी कृषि-वन सम्बन्धी एक नीतिगत दस्तावेज तयार गरी वार्षिक कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्दै लैजानु उपयुक्त हुन्छ भन्ने पृष्ठभूमिमा समृद्धिको बाहकको रूपमा स्थापित गर्न सकिने कृषि-वन प्रणाली अवलम्बन गर्नका लागि रणनीतिक रूपमा दिशानिर्देश गर्न यस कृषि-वन रणनीति तथा कार्य योजना, २०८१ तर्जुमा गरिएको हो ।

१.१.१ निर्माण विधि एवं प्रक्रिया

कृषि-वनको विकास तथा विस्तारको लागि कृषि-वन रणनीति तथा कार्ययोजना निर्माण गर्न आवश्यक पर्ने आर्थिक, प्राविधिक, व्यवस्थापन लगायत विविध पक्षमा सहयोगको लागि विकास साझेदार निकाय समक्ष अनुरोध भएकोमा कृषि-वन विज्ञ, कृषि विज्ञ र भू-सूचना प्रणाली विज्ञ (GIS Expert) समेतको ३ सदस्यीय प्राविधिक टोली निर्माण गरिएको थियो ।

यस रणनीति तथा कार्ययोजनाको तर्जुमा गर्दा पूर्व तयारी चरण, स्थलगत कार्यक्रम तथा अवलोकन चरण र रणनीति लेखन तथा पृष्ठ पोषण संकलन चरण गरी तीन चरणमा पुरा गरिएको थियो । पूर्व तयारी चरणमा प्राथमिक सूचना संकलनको लागि आवश्यक तयारी गरी उपलब्ध द्वितीयक सूचनाको समेत संकलन गरिएको थियो । प्राथमिक सूचना संकलनका लागि नगरपालिका स्तरीय अन्तरक्रिया एवं कार्यशाला गोष्ठी, कल्टर स्तरीय अन्तरक्रिया तथा प्रमुख सूचकसंग अन्तरवार्ता र स्थलगत अध्ययन अवलोकन जस्ता विधिहरू पहिचान गरी सो का लागि आवश्यक चेकलिष्ट लगायत अन्य तयारी गरिएको थियो । द्वितीयक सूचनामा कृषि-वन सम्बन्धी संघ, प्रदेश र भेरीगंगा नगरपालिकाले निर्माण गरेका नीति, ऐन कानून, आवधिक योजना, वार्षिक नीति तथा कार्यक्रम, वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन लगायतका दस्तावेजको संकलन गरी अध्ययन एवं विश्लेषण गरिएको थियो ।

रणनीति तथा कार्ययोजनाको विषयसूची (मस्यौदा खाका), अन्तरक्रिया एवं कार्यशाला गोष्ठीको कार्यक्रम तयार गरी नगरपालिकाका प्रमुख र अन्य जनप्रतिनिधि, दातृ एवं व्यवस्थापन सहयोगी निकाय, प्राविधिक टोलीबीच आभासी (भर्चुअल) रूपमा छलफल गरी नगरपालिका स्तरीय अन्तरक्रिया एवं कार्यशाला गोष्ठी र कल्टर स्तरीय अन्तरक्रियाको स्थान, समय र सहभागीहरूको पहिचान गरी उनीहरूको सहभागिताको बारेमा समेत निर्णय गरिएको थियो ।

विकास साझेदार निकाय र प्राविधिक टोलीले प्रदेशस्तरीय प्रमुख सरोकारवालाहरू उद्योग, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय एवं भूमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय र अन्तरगतका निकायसँग रणनीति तथा कार्ययोजनाको निर्माण र यसको लागि सहयोगका क्षेत्र/विषयहरूको सम्बन्धमा समेत छलफल गरिएको थियो । त्यस पछि नगरपालिका स्तरीय अन्तरक्रिया एवं कार्यशाला गोष्ठी, कल्टर स्तरीय अन्तरक्रिया, प्रमुख सूचकसंग छलफल र स्थलगत अवलोकन भ्रमण गरिएको थियो । यसबाट नगरपालिकाको भू-उपयोग, कृषि-वनको वर्तमान अवस्था र सम्भावना, अवसर एवं चुनौती लगायतका विषयमा जानकारी संकलन गरिएको थियो ।

प्राविधिक टोलीले तयार गरेको रणनीति तथा कार्ययोजनाको मस्यौदामा विकास साझेदार निकायको सुझाव लिई भेरीगंगा नगरपालिकालाई सुझावको लागि पठाइएको थियो । प्राप्त सुझावहरू समेटेर तयार गरिएको परिमार्जित मस्यौदामा थप सुझावका लागि भेरीगंगा नगरपालिकामा मस्यौदा प्रस्तुति गरी सुझाव संकलन गरिएको थियो । तत्पश्चात् कर्णाली प्रदेश स्थित उद्योग, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय; भूमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, अन्तरगतका निकायहरू, नगरपालिका र अन्य सरोकारवालामाझ रणनीति सम्बन्धमा साझा बुझाईको विकास गर्दै मस्यौदा उपर थप सुझाव समेत लिन प्रस्तुती एवं छलफल समेत गरिएको थियो । प्राप्त सम्पूर्ण सुझावहरूलाई समेटेर भेरीगंगा नगरपालिकाको कृषि-वन रणनीति तथा कार्ययोजना, २०८१ तयार गरिएको थियो ।

१.१.२ रणनीतिले समेट्ने भौगोलिक र विषयगत क्षेत्र तथा सीमा

यस रणनीति तथा कार्ययोजनाले भेरीगंगा नगरपालिका अन्तरगतका १३ वटै वडाहरूलाई समेट्ने छ । नगरपालिका भित्रका भू-उपयोगिता, जग्गाको स्वामित्व र व्यवस्थापन जिम्मेवारीका आधारमा कृषियोग्य जमिन (नम्बरी आबादी तथा हाल आबाद गरिएका तर जग्गाधनीपूर्जा पाइ नसकेका जग्गा), सामुदायिक वनक्षेत्र, सार्वजनिक जग्गा, नदीउकास, मध्यवर्ती क्षेत्र र त्यहाँ स्थित वनमा प्रचलित कानूनको अधिनमा रही गर्न सकिने कृषि-वनको विकास र विस्तारका लागि स्थानीय परिवेशमा उपयुक्त हुने नमुनाहरू सिफारिस गरिएको छ ।

यस रणनीति तथा कार्ययोजनामा उल्लेख गरिएका कार्यक्रमलाई विकास साझेदार लगायतका सरोकारवालाको सहयोग र समन्वयमा क्रमशः सम्भाव्य सबै प्रकारका उत्पादनशील जमिनमा विस्तार गर्दै लगिने छ । यस रणनीतिको अवधी १० वर्ष निर्धारण गरिएको छ । वार्षिक रूपमा कार्यान्वयन गर्नु पर्ने क्रियाकलापहरूको पहिचान गरी पहिलो ५ वर्षका लागि अनुसूचि १ बमोजिम कार्यान्वयन योजना तयार गरिएको छ । उल्लेखित क्रियाकलापहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा सहयोग पुर्याउन संक्षिप्त कार्यान्वयन प्रक्रिया समेत तयार गरी अनुसूची २ मा संलग्न गरिएको छ ।

यस रणनीति तथा कार्ययोजना कार्यान्वयन भएको पाँचौं वर्षमा मध्यावधि मूल्याङ्कन गरी सिफारिसका आधारमा थप पाँच वर्षका लागि कृषि-वनका कार्यक्रमहरू तय गरी कार्ययोजनालाई परिमार्जन र विस्तार गर्दै लगिनेछ ।

१.२ भेरीगंगा नगरपालिकाको सामान्य जानकारी

१.२.१ भौगोलिक अवस्थिति

कर्णाली प्रदेशको प्रवेशद्वारका रूपमा रहेको भेरीगंगा नगरपालिका सुर्खेत जिल्लाको विकसित नगरपालिका मध्ये एक हो । पूर्वमा बबई नदी देखि पश्चिममा भेरी नदीसम्म फैलिएको यो नगरपालिका २८°२२' देखि २८°३४' उत्तरी अक्षांश सम्म र ८१°३१' देखि ८१°५०' पूर्वी देशान्तर सम्म फैलिएको छ । कूल क्षेत्रफल २५६.२ वर्ग कि.मी. रहेको यो नगरपालिका साविक छिन्चु, रामघाट, मैनतडा र लेखपराजुल गाउँविकास समितिहरू मिलेर बनेको छ । नगरपालिकाका १३ वटै वडाहरू चुरे क्षेत्रमा पर्दछन् ।

सुर्खेत जिल्लामा रहेका ९ वटा स्थानीय तहहरू मध्येको यस नगरपालिकाको पूर्वमा गुर्भाकोट नगरपालिका र सल्यानको कालिमाटी गाउँपालिका, पश्चिममा वराहताल गाउँपालिका, उत्तरमा वीरेन्द्रनगर नगरपालिका र लेकबेशी नगरपालिका तथा दक्षिणमा बर्दियाको बाँसगढी नगरपालिका र बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज पर्दछ ।

१.२.२ जनसंख्या तथा बसोवास

वि. सं. २०७८ सालको जनगणना अनुसार यस नगरपालिकामा ११,५३९ घरधुरी रहेका छन् । ४८,२०३ कुल जनसंख्या मध्ये महिला २५,६६५ (५३.२४%) र पुरुष २२,५३८ (४६.७६%) रहेका छन् । प्रति घरधुरी औसत जनसंख्या ४.१८ र जनघनत्व १८८ व्यक्ति प्रति वर्ग कि.मि. रहेको छ । १९ वर्ष मुनीका उमेर समूहका मानिसहरूको संख्या ४३.४१% छ भने २० देखि ४९ वर्ष उमेर समूहका मानिसहरूको संख्या ४०.९९% रहेको छ । यस नगरपालिकाका सबै वार्डहरूमा प्रायः ब्राह्मण, क्षेत्री, दलित, जनजाति लगायत विभिन्न जातजातिको मिश्रित बसोबास रहेको पाइन्छ । वार्ड नं. १ देखि ५ सम्मका केही भू-भाग बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जको मध्यवर्ती क्षेत्रभित्र पर्दछन् । हाल मध्यवर्ती क्षेत्रभित्र करिब १,५०० घरधुरी बसोबास गरिरहेका छन् ।

१.२.३ यातायात

यस नगरपालिकाका सबै वडासम्म सडक पहुँच पुगेको छ । रत्नराजमार्ग र छिन्चुजाजरकाट राजमार्ग यस नगरपालिकाका प्रमुख राजमार्ग हुन । छिन्चुबाट यी दुई राजमार्ग छुट्टीने भएकोले छिन्चु बजार यस नगरपालिकाको प्रमुख व्यापारिक केन्द्रका रूपमा रहेको छ । छिन्चु बजारबाट बाकेको कोहलपुर बजार करिव ६१ कि.मि. टाढा रहेको छ भने प्रदेश राजधानी विरेन्द्रनगर २८ र जाजरकोटको खलंगा बजार करिव ११९ कि.मी. को दुरिमा पर्दछन् । केहि स्थान बाहेक प्रायः सबै ठाँउमा सडक पहुँच पुगेको हुँदा यातायातको दृष्टिले यो नगरपालिका सुगम नै मानिन्छ तथापि वर्षायाममा भने कच्ची सडकहरू भएका स्थानमा नियमित रूपमा सवारी साधन चलन केही कठीनाई हुन्छ । यातायातको पहुँच भएका कारण यहाँका ग्रामीण भेगमा उत्पादित कृषि तथा वनजन्य उपजलाई समयमै बजार पुर्याउन सहज हुने देखिन्छ ।

१.२.४ सामाजिक - आर्थिक अवस्था

यस नगरपालिकामा उद्योग, व्यापार, पर्यटन, व्यावसायिक कृषि एवं पशुपालन तथा वैदेशिक रोजगारको माध्यमबाट मानिसहरूको जीविकोपार्जन भएको पाइन्छ । पूर्व-पश्चिम राजमार्गसम्म जोड्ने रत्नराजमार्गको अधिकतम् खण्ड र सुर्खेत-जाजरकोट सडक पनि यसै नगरपालिका हुँदै जाने हुँदा रोड कोरिडोरको कारण समेत आर्थिक विकासको सम्भावना रहेको छ ।

यस नगरपालिकामा शिक्षा तर्फ कूल साक्षरता दर ८१.१ प्रतिशत रहेको छ जसमा पुरुष साक्षरता (८६.९ प्रतिशत) महिला साक्षरता (७६.२ प्रतिशत) भन्दा केहि बढि रहेको छ । नगरपालिकाभित्र आधारभूत विद्यालय (१ देखि ८), माध्यमिक विद्यालय (९ देखि १२), उच्च माध्यमिक विद्यालय र क्याम्पसहरू गरी ७५ वटा शैक्षिक संस्थाहरू सञ्चालनमा रहेका छन् ।

सिंचाई तथा आधुनिक प्रविधिको कमीका कारण यहाँका मानिसहरूले जीविकोपार्जनका लागि कृषि, पशुपालनका अतिरिक्त विभिन्न व्यवसाय, ज्याला मजदुरीका साथै अन्य रोजगारीका अवसरहरूको खोजी गरेको पाइन्छ । यहाँ जडीबुटी प्रशोधन सहकारी, कोल्ड स्टोर, निजी स्तरमा संचालित कृषि-वन पैदावारको प्रशोधन तथा फर्निचर उद्योगहरू सञ्चालनमा रहेका छन् । यस्तै यस नगरपालिकामा आम्दानी तथा रोजगारीमा संलग्न सक्रिय जनसंख्यामा घरेलु उद्योग तर्फ २९० जना, व्यापार/व्यवसाय तर्फ ७५२ जना, यातायात तर्फ ९७ जना, कृषि तथा ज्याला मजदुरी, पेशा विहीन जनसंख्या १०,१२६ र अन्य १०५ रहेका छन् (Source: Bheriganga Municipality, Facts and Statistics. Dec 9, 2019) ।

१.२.५ हावापानी

समुद्र सतहबाट ५०० देखि १४०० मिटर सम्मको उचाईमा रहेको भित्रि मधेशमा पर्ने यस नगरपालिकामा उपोष्ण प्रकारको हावापानी पाइन्छ । यहाँको वार्षिक तापक्रम न्यूनतम १० डिग्री सेल्सियस देखि अधिकतम ४५ डिग्री सेल्सियस सम्म पुग्ने गरेको पाइएको छ । औसत वर्षा वार्षिक १,१५० मि.लि. सम्म हुने गर्दछ । यस नगरपालिकाको भौगोलिक विशिष्टता र हावापानीको आधारमा विभिन्न कृषि-वनमा आधारित व्यवसायहरू सफलतापूर्वक सञ्चालन गर्न सकिन्छ ।

१.३ भू-धरातलीय स्वरूप र भू-उपयोग

नगरपालिकाको रामघाट, छिञ्चु तथा जहरे, मैतडा क्षेत्र समथर भूभागमा अवस्थित छन् । बाँकी अधिकाँश भागमा अग्ला पहाडहरू र भिरालो जमिन रहेका छन् । जमिनको अधिकाँश भू-भाग (७२ ॥ भन्दा बढी) वनजङ्गलले ओगटेको छ । नगरपालिका क्षेत्रमा भेरी नदी, बबई नदीका अतिरिक्त छिन्चु खोला, गोचे खोला, मुरली खोला, झिंगनी खोला, नाच्ने खोलाको पानीको उपयोग गरी यसका जलाधार क्षेत्रहरूमा सिँचाइ सुविधा हुँदै आएको छ । यहाँको भू-उपयोगको अवस्थालाई तालिका नं. १ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. १: भेरीगंगा नगरपालिकाको भू-उपयोगको अवस्था

सि.नं	जमिनको प्रकार	क्षेत्रफल (हेक्टर)	प्रतिशत
१	खेतीयोग्य जमिन	४४११.२५	१७.२४
२	बगैँचा	८.५०	०.०३
३	बाँझो जमिन	३.६२	०.०१
४	जंगल	१८६४६.८९	७२.८७
५	झाडी	१७०९.९९	६.६८
६	घाँसे मैदान	१४५.७६	०.५७
७	नदी, ताल तथा पोखरी	१४५.७६	०.५७१
८	चट्टान र बालुवा	५१८.५९	२.०३
जम्मा		२५५९०.३६	१००.००

(स्रोत: नगर वस्तुगत विवरण, २०७५)

१.३.१ कृषि तथा पशुपन्छी पालन

यस नगरपालिकाको कूल भू-भाग मध्ये ४,४११.२५ हेक्टर (१७.२४ प्रतिशत) मात्र खेतीयोग्य जमिन रहेको छ । यहाँका अधिकांश कृषकहरू निर्वाहमुखी कृषि, पशुपन्छी र वन सहितको पेशालाई अवलम्बन गर्दै आएका छन् । धान, मकै, गहुँ, कोदो यहाँको प्रमुख खाद्यान्न बाली हुन् । प्रायः मानिसहरूले खेतीपाती गर्ने, खोरमा एक दुई वटा बाखा पाल्ने, गोठमा एउटा भैँसी वा गाई पाल्ने, केही कुखुरा पाल्ने, घरवारीमा केही फलफूलका बोट र डाले घाँस लगाउने अभ्यास गरेको पाइन्छ । खाद्यान्न, फलफूल, तरकारी उत्पादनको स्थिति तालिका नं.२ मा दिइएको छ ।

तालिका नं. २: प्रमुख बालीहरू, क्षेत्रफल, उत्पादन र उत्पादकत्व स्थिति

क्र.सं.	प्रमुख बालीहरूको नाम	क्षेत्रफल (हेक्टर)	उत्पादन (मे.टन)	उत्पादकत्व (मे.टन/हेक्टर)
१	धान	११६५.३	४१३६.८	३.५५
२	गहुँ	१९५४.५	४६७१.२	२.३९
३	मकै	१४७२.५	३५७८.२	२.४३
४	कोदो	१३.६	१४.८	१.०९
५	तरकारी	८१.१	८७५.१	१०.७९
६	फलफूल	४८.५	४२७.८	८.८२

(स्रोत: कृषि शाखा, भेरीगंगा नगरपालिका, २०८०)

१.३.२ वन क्षेत्र

संघीय वन ऐन, २०७६ ले राष्ट्रिय वनलाई सरकारद्वारा व्यवस्थित वन, सामुदायिक वन, वन संरक्षण क्षेत्र, धार्मिक वन, साझेदारी वन र कबुलियती वन गरी ६ भागमा वर्गीकरण गरेको छ । यस नगरपालिका अन्तरगत रहेको राष्ट्रिय वनमा सरकारद्वारा व्यवस्थित वन र सामुदायिक वनहरू मात्र रहेका छन् । साझेदारी वन, कबुलियती वन, धार्मिक वन र वन संरक्षण क्षेत्र यस नगरपालिकामा हालसम्म हस्तान्तरण भएका छैनन् ।

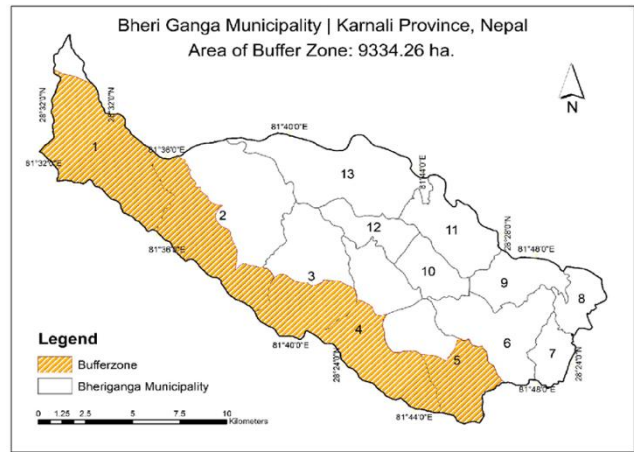
यस नगरपालिका अन्तरगत रहेको राष्ट्रिय वनको संरक्षण तथा व्यवस्थापन डिभिजन वन कार्यालय, वीरेन्द्रनगर र मातहतको छिञ्जु सव-डिभिजन वन कार्यालय तथा सामुदायिक वन उपभोक्ता समितीहरूबाट संयुक्त रूपमा भइरहेको

पाइन्छ । भेरीगंगा नगरपालिका अन्तरगत हाल जम्मा ३८ सामुदायिक वनहरू रहेका छन् जसको क्षेत्रफल ९,८२०.६२ हेक्टर रहेको छ । ती सामुदायिक वनहरूबाट कूल ६,८६८ घरधुरीमा बसोवास गर्ने ३४,९४५ वन उपभोक्ताहरू (महिला १७,६४७ र पुरुष १७,२९८) लाभान्वित भएका छन् । यस सम्बन्धी विस्तृत विवरण अनुसूची ३ मा दिइएको छ । सामुदायिक वन बाहेक एघार विभिन्न स्थानमा रहेको करिव ९,००० हेक्टर राष्ट्रिय वन प्रदेश सरकार अन्तरगत डिभिजन वन कार्यालय, वीरेन्द्रनगरबाट संरक्षण एवं व्यवस्थापन भैरहेको छ ।

भेरीगंगा नगरपालिकाका वार्ड नं. १ देखि ५ सम्मका अधिकांश भूभाग वर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जको मध्यवर्ती क्षेत्रभित्र पर्दछन् । मध्यवर्ती क्षेत्रमा रहेको वनको संरक्षण तथा व्यवस्थापन वर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज कार्यालय एवं मध्यवर्ती वन उपभोक्ता समूहबाट भैरहेको छ । यस नगरपालिका भित्रको मध्यवर्ती क्षेत्रको कूल क्षेत्रफल ९,३३४.२६ हेक्टर रहेको छ जसको अधिकांश भू-भाग वनले ढाकेको छ ।

१.३.३ खाद्य सुरक्षा

खाद्यान्न बाली तर्फ यहाँ उत्पादित धान, गहुँ, मकै र कोदो पशुपन्छीका लागि आहारा समेतमा प्रयोग हुने हुँदा नगरपालिकाको कूल ४८,२०३ जनसंख्यालाई यहाँको खाद्यान्न उत्पादन केही अपुग हुने गर्दछ । आवश्यक क्यालोरीका लागि मध्य पहाडी जिल्लाहरूमा प्रति बर्ष प्रति व्यक्ति १९१ किलोग्राम चाहिने भए तापनि यहाँको उत्पादनले प्रति व्यक्ति प्रति बर्ष १८० किलोग्राम मात्र उपलब्ध हुने देखिँदा खाद्य सुरक्षाका दृष्टिकोणबाट समेत खाद्यान्न बालीको उत्पादन बढाउन आवश्यक रहेको छ । फलफूल र तरकारीको उपलब्धता क्रमश ८.८७ र १८.१५ किलोग्राम प्रति बर्ष प्रति व्यक्ति रहेको छ जुन राष्ट्रिय औषत भन्दा तल छ ।

त्यसैगरी पशुपन्छीजन्य उत्पादन अन्तर्गत गाई भैंसीको दूध ३,४४६.५ लिटर, खसी, बोका कुखुरा र वंगुरको मासु ८१३.२ मे. टन र अण्डा ४,७७,६९२ गोटा उत्पादन रहेको छ । प्रति बर्ष प्रति व्यक्ति दूध, मासु र अण्डाको उपलब्धता क्रमश ७१.५ लिटर, १६.८७ किलोग्राम र ९.९१ गोटा मात्र उपलब्ध रहेको छ ।

नगरपालिका भित्र रहेको वन जंगल अधिकांश सालको भएकोले वनक्षेत्रबाट कमै मात्रामा जंगली फलफूल, सागपात वा कन्दमूल उत्पादन हुने हुँदा खाद्य सुरक्षामा प्रत्यक्ष योगदान पुगेको देखिँदैन तथापि वनमा उत्पादन हुने काठ, दाउरा, जडीबुटी वा घाँसपातबाट कृषक तथा सामुदायिक वन उपभोक्ताको आयमा वृद्धि भै उनीहरूको पोषणयुक्त खाद्यपदार्थको उपभोगमा अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग पुगी खाद्य सुरक्षामा सहयोग पुग्नेछ ।

१.४ कृषि-वन प्रणाली र यसको महत्व

कृषि-वन प्रणाली सामान्यतया: एउटै जमिनमा रुख विरुवाको साथसाथै कृषिबालीको खेति वा पशुपालन गरिने एकीकृत भू-उपयोगको अभ्यास हो । वर्तमान र भविष्यको खाद्यान्न, पशुपन्छी आहार, काष्ठ तथा गैरकाष्ठ पैदावार (जडीबुटी र सुगन्धित वनस्पति समेत) को आवश्यकताको परिपूर्ति, आयआर्जन एवं रोजगारी तथा जमिनको उर्वराशक्ति कायम राख्दै वातावरणीय समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्नु यसको उद्देश्य हो । कृषि र वन अथवा रुख विरुवाको सम्मिश्रण

गरिने कृषि-वन प्रणालीबाट जमिनको उत्पादकत्व बढ्नुका साथै बहुआवश्यकताको सम्बोधन हुने र स्वस्थ पारिस्थितिकीय प्रणालीको निर्माणमा समेत टेवा पुग्न जान्छ ।

सामाजिक - आर्थिक दृष्टिले कृषि-वनलाई तीन तह वा स्तरमा विभाजन गर्ने गरिएको पनि पाइन्छ । जीविकोपार्जनमूखी कृषि-वन (Subsistence Level) परम्परागत रूपमै चलिआएको छ भने यसबाट सम्बन्धित कृषकको घरको गुजारासम्म जेनतेन चलेको हुन्छ । मध्यम स्तरको कृषि-वन (Intermediate Level) मा घर गुजाराबाट केही बचेको कृषि-वन उपजको बिक्री गरेर आयआर्जन समेत गरिएको हुन्छ । व्यावसायिक स्तरको कृषि-वन (Commercial Level) अलि ठूलो स्तरको हुन्छ भने त्यसैबाट कृषक वा उद्मीले आफ्नो सबैजसो व्यवसाय चलाएका हुन्छन् । यस्तो स्तरको कृषि-वनबाट समृद्धि हासिल गर्न समेत मद्दत पुग्दछ । साना किसान वा कम जग्गा भएका किसानले समेत जग्गा भाडामा वा कबुलियतमा लिएर व्यावसायिक स्तरकै कृषि-वन कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सक्ने हुन्छन् । त्यसैले अक्को खाँचो भनेको मध्यम वा व्यावसायिक स्तरको कृषि-वनका सम्भावनाहरूको खोजी गरी त्यसको माध्यमबाट सामाजिक, आर्थिक एवं वातावरणीय लाभ लिनु नै हो ।

कृषि-वन प्रणालीको वर्गीकरण गर्दा मुख्यतया: कृषि र वनको सम्मिश्रणको अवस्था, अभ्यास गरिने जमिनको प्रकृति, भू-उपयोग र भू-स्वामित्वका आधारमा गर्ने गरिएको पाइन्छ । नेपालमा कृषि-वन कुनै नौलो विषय भने होइन । सदियौं देखि हिमाल, पहाड, तराई मधेश सबै क्षेत्रका किसानले आफ्नो निजी हकभोगको जग्गा वा बाहिर स्थानीय हावापानीमा हुर्कने र आफूले चाहेका कृषि-वन प्रजातिको छनौट गरी यसका विभिन्न प्रणालीहरूको अभ्यास गर्दै आइरहेका छन् । कृषि-वनबाट कृषकले आफ्ना तत्कालीन आवश्यकताहरू जस्तै: घाँस, दाउरा, स-साना काठ, अन्न, फलफूल, सागपात, जडीबुटीका साथै रुख हुर्केर लामो समय पछि उत्पादन आउने काठ, पोल जस्ता दीर्घकालीन आवश्यकताहरू समेत पुरा गर्ने गरेका छन् । समग्रमा कृषि-वनबाट सामाजिक-आर्थिक पक्षका साथसाथै पर्यावरणीय पक्षमासमेत फाइदा हुने भएकाले यसको महत्व बढ्दो छ । यसबारेमा विस्तृत जानकारी अनुसूची ४ मा दिइएको छ ।

खण्ड २: भेरीगंगा नगरपालिकामा कृषि-वनको वर्तमान अवस्था र सम्भावना

भेरीगंगा नगरपालिकामा भू-उपयोग तथा जग्गाको स्वामित्वको आधारमा कृषि-वन सम्बन्धी विभिन्न अभ्यासहरू भैरहेको छ । विभिन्न भू उपयोगमा कृषि-वनका लागि कृषकहरूले उपयुक्त प्रजातिहरू छनौट गर्दा केही आधारहरू लिएका पाइन्छन् । कृषक तथा वन उपभोक्ताहरूलाई कृषि-वनको विकासका लागि स्थान सुहाउँदो प्रजाति चयन गर्न सहयोग हुने गरी चयनका आधार सहित जडीबुटी एवं मसलाबालीमा ५ प्रजाति, डालेघाँसमा १० प्रजाति, बहुउद्देश्यीयमा ५ प्रजाति र पोषणयुक्त वनस्पति एवं फलफूलमा ७ प्रजातिको पहिचान तथा प्राथमिकीकरण गरिएको छ । यसका साथै भेरीगंगा नगरपालिका वार्ड नं. ६, ७, ८, ९ (साविक मैनतडा गा.वि.स.) को लागि Heifer International बाट सिफारिस गरिएका डालेघाँस/भूँईघाँस प्रजातिहरू पनि उनीहरूले छनौटका आधारका रूपमा लिएका छन् । साथै यस नगरपालिकाले पनी सिजन अनुसार विभिन्न डालेघास तथा फलफूलका विरूवा हरू ५० प्रतिशत अनुदानमा कृषकहरूलाई वितरण गरिरहेको छ । यस सम्बन्धी विस्तृत विवरण अनुसूची ५ मा दिइएको छ ।

यस नगरपालिकामा कृषकहरूले हाल अवलम्बन गरी रहेका कृषि-वन प्रणालीहरू र सम्भावना निम्न बमोजिम रहेका छन् ।

२.१ निजी नम्बरी/हाल आबाद गरिएको कृषि भूमि

भेरीगंगा नगरपालिकामा हालसम्म धेरैजसो परम्परागत एवं निर्वाहमूखी कृषि-वन प्रणाली नै अभ्यास भैरहेको पाइन्छ । जग्गाको किसिम (भू-उपयोग तथा अपनत्व) का आधारमा व्यक्ति वा परिवारले अभ्यास गरिरहेको निजी नम्बरी जग्गा, निजी हकभोगको तर लालपूर्जा प्राप्त गर्ने प्रक्रियामा रहेको र निजी हकभोग गरिरहेको तर लालपूर्जा अनिश्चित भएको ऐलानी/पती जग्गा गरी ३ किसिम कै कृषियोग्य जग्गामा अभ्यास भैरहेका कृषिवन प्रणालीहरूमा घरबगैचा (Home Garden), अन्तरबाली (Inter-cropping/Alley cropping), विण्ड ब्रेक, उडलट, खेतपाखो जोगाउन खोला किनार वृक्षारोपण (Riparian Buffer Strips), चरनसहितको माहुरीपालन (Silvi-apiculture) आदि रहेका पाइन्छन् ।

निजी नम्बरी जग्गा र निजी हकभोग गरिरहेको एवं लालपूर्जा प्राप्त गर्ने प्रक्रियामा रहेको जग्गामा लामो अवधीमा उत्पादन दिने रुख विरूवा समेत लगाई विभिन्न कृषि-वन प्रणाली अपनाइएको पाइन्छ भने लालपूर्जा प्राप्त हुने वा नहुने निश्चित नभएको हाल आबाद जग्गामा भने छोटो अवधीमा उत्पादन दिने किसिमका प्रजातिहरूलाई वढावा दिई घाँस, अग्निसो, कुरिलो लगायत विभिन्न जडीबुटीका प्रजातिहरू, कृषि बाली र अदुवा बेसार जस्ता मसलाबाली उत्पादन गर्ने गरिएको छ ।

यस नगरपालिकामा प्रयोग भइरहेको घर बगैचा प्रणालीमा घर वरपरको सानो जमिनमा तरकारी, फलफूल तथा छहारीको लागि केही डालेघाँसका रूखहरू लगाउने गरिएको छ । थोरै जमिनमा कुशलतापूर्वक फलफूल, तरकारी बाली, जडिबुटी, डाले घाँस, भूँईघाँस र पशुपन्छी पालन गरी परिवारको आयस्रोत वढाउने गरिएको पाइन्छ । फलफूलका रुख प्रजातिमा आँप र लिचीका साथै केरा, कटहर, अनार, अमिलो (निबुआ), आरु, मेवा, अमला लगाएको पाइन्छ । यसै गरी डालेघाँसमा इपिल इपिल, किम्बु, दवदवे, काभ्रो, बडहर, कुटमिरो, चिलाउने र कृषिबालीमा मकै, गहुँ, धानविभिन्न तरकारी बाली तथा फूलहरू, गिह्ठा, तरलका साथै पशुपालनमा बाखा तथा गाइभैसी साथै कुखुरापालनलाई वढी प्राथमिकता दिएको पाइन्छ ।

खेतबारीमा उत्पादन भैरहेका कृषि उपजलाई हावाहुरीबाट जोगाउन विण्ड ब्रेक/सेल्टर बेल्ट जस्तो कृषिवनको एक नमुनाको प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ । खेतबारीका डिलमा वा बीचबीचमा रूख, झाडीदार विरुवा वा घाँसहरू तथा खाली रहेको कृषियोग्य जमिनमा कृषिबाली लगाउने प्रचलन रहेको छ । यस्ता रूख, झाडीदार विरुवा वा घाँसहरूले बीचका बालीनालीलाई हावाहुरीबाट जोगाउने गरेको कृषकहरूको बुझाई छ । कृषियोग्य जमिनमा लगाइएका अन्य कृषि-वन प्रजातिहरूमा डालेघाँसमा फर्सो, टाँकी, कोइरालो, कुट्मेरो, बाँस, अम्रिसो आदि रहेका छन् ।

यस्तै यहाँका किसानले खेतबारीको चिस्थान कायम गरी माटोको उर्वराशक्ति कायम गर्न र स-साना काठ, दाउरा, घाँस, जडीबुटी समेतको आवश्यकता पूरा गर्न विशेष गरी यस नगरपालिकाको अलि भिरालो ठाँउहरू तथा पाखोमा वृक्षारोपण गरी वन/खर्क अर्थात उडलट कायम गरेका पाइन्छन् । यसका साथै खोला किनारमा रहेको आफ्नो खेत वा पाखो बारी जोगाउन खोला किनार वृक्षारोपण (Riparian Buffer Strips) समेत गर्ने गरेका छन् । भेरी नदी, बबई नदी, छिन्चु खोला र अन्य खोलाको किनारमा पर्ने निजी जग्गाको संरक्षणका लागि बैँश, अम्रिसो लगायतका विरुवा लगाई बहु आवश्यकताको परिपूर्ति समेत गर्ने गरेको पाइन्छ ।

अतः यस्ता जग्गामा स्थान विशेष सुहाउँदो कृषि-वन प्रणाली र उपयुक्त प्रजातिको चयन गरी कृषि-वनको विकास र प्रवर्धन गर्न सकिने देखिन्छ ।

२.२ सामुदायिक वन र मध्यवर्ती क्षेत्र वन

भेरीगंगा नगरपालिकामा हाल ३८ वटा सामुदायिक वनहरू रहेकामा तल्लो भेगमा प्रायः सबै वनहरू साल प्रजातिको बाहुल्यता भएका पाइन्छन् भने समुद्र सतहबाट ८००-९०० मिटर माथी १४०० मिटर सम्मको उचाईमा सल्लोको वन समेत पाइन्छ । कुनै कुनै सामुदायिक वनमा रहेका खाली भागमा कुरिलो, अम्रिसो र घाँसका विभिन्न प्रजाति रोपण गरिएको तर कतिपय ठाउँमा छाडा चरिचरन, वन्यजन्तु, सुख्खा खडेरी एवं सिंचाईको अभाव र वन डढेलो समेतबाट नोक्सानी भएकोले खासै सफल भएको देखिंदैन ।

प्रचलित वन ऐन नियमको परिधिभित्र रही कार्ययोजनामा समावेश गरी सामुदायिक वनका खाली जमिन, खोला किनार/खोल्सी तथा भीर पहरामा अम्रिसो, बाँस, विभिन्न प्रजातिका डालेघाँस, जडीबुटी एवं नगदे जंगली फलफूल प्रजातिहरू जस्तै: रुद्राक्ष, रिठा, ओखर आदिको सम्भावना रहेको वन उपभोक्ताहरूको बुझाई छ ।

यस्तै, चिउरीको फल माहुरी पालनमा अत्यन्तै उपयुक्त हुने हुँदा यस्ता संभावित क्षेत्रमा माहुरी पालनलाई समेत प्रोत्साहन गरी परागसेचन प्रक्रियामा वृद्धि ल्याई थप उत्पादन वृद्धि गर्न सकिन्छ । यस्तो सम्भावना नगरपालिका भित्रका बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जको मध्यवर्ती क्षेत्रका वनहरूमा समेत रहेको पाइन्छ ।

२.३ नदी उकास जग्गामा कृषि-वन

विगतमा भेरी नदी किनारमा बगरखेतिको अभ्यास भएको थियो भने नगरपालिका भित्र पर्ने बबई र भेरी नदीको किनारमा विकसित भएका नदीउकास जग्गामा बगरखेतिको सम्भावना रहेको छ । यस्ता जग्गाहरू मध्ये सार्वजनिक जग्गामा बगरखेती गर्दा नगरपालिकासंग सम्झौता गरी खेती गरेमा उक्त कार्यले संस्थागत औपचारिकता समेत पाउने भएकोले कृषकलाई यस तर्फ आकर्षित गर्न सकिने देखिन्छ । बगरखेतिबाट आम्रदानीको साथै खेर गएको जग्गाको उचित सदुपयोग हुने र खोला किनार संरक्षणमा समेत सहयोग पुग्दछ ।

२.४ सडक किनारामा वृक्षारोपण

यस नगरपालिका भित्रको सडक किनाराको दायौंवायाँ रहेको खाली भागमा (सडकको क्षेत्राधिकारमा पर्ने जग्गा) कमै मात्रामा वृक्षारोपण भएको पाइन्छ । तथापि छिञ्चु-सुर्खेत सडक र छिञ्चु-जाजरकोट सडक किनारामा यस्तो वृक्षारोपणको सम्भावना रहेको छ । सडक किनारामा वृक्षारोपण गर्ने सरकारी नीति समेत रहेकोले छिञ्चु बजार लगायतका अन्य सम्भाव्य सडक किनारामा साना तथा मध्यम उचाईका सौन्दर्यवर्धक, फलफूल, जडीबुटी, सुगन्धित वनस्पति एवं फूल प्रजातिका रुख विरूवाहरू आदि लगाएमा ती रुख विरूवाहरूले कार्बन डाइअक्साइड शोषण गरी अक्सिजन दिएर हावा शुद्ध गर्ने, ध्वनी प्रदुषण कम गर्ने, हानिकारक ग्याँसहरू र कणलाई शोषण गर्ने, चराहरू तथा ससाना जीवजन्तुलाई खाना र आश्रय प्रदान गर्ने, सडक किनार तथा सहरी क्षेत्रलाई शोभायमान एवं रमणीय बनाउन सहयोग पुर्याउने हुँदा यस्तो सडक किनार वृक्षारोपणको नगरपालिका भित्र शुरुवात गर्नु उचित हुने देखिन्छ । यसका साथै यस्तो वृक्षारोपणबाट पर्यापर्यटनलाई टेवा पुग्नेछ भने बटुवालालाई गर्मीमा छहारी समेत प्रदान गर्ने र वातावरण रमणीय बनाउन मद्दत पुग्नेछ ।

२.५ विद्युत प्रसारण लाइन मुनीको जग्गा

नेपालगञ्ज - सुर्खेत रोडको नजिकैबाट नेपाल विद्युत प्राधिकरणको कूल १८ मिटर चौडाईको राइट अफ वे रहेको १३२ के.भी. विद्युत प्रसारण लाइन भेरीगंगा - ५ स्थित श्री उज्वल सामुदायिक वन हुँदै छिञ्चु तर्फ विस्तार हुँदै गएको छ । यस्तो प्रसारण लाइनमुनीको खाली जग्गाको उचित सदुपयोगका लागि सानो उचाई हुने प्रजातिका डालेघाँस जस्तै: अम्रिसो, किम्बु, इपिल इपिल, निगालो र विभिन्न जडीबुटी तथा मसलादार प्रजाति जस्तै: टिमुर, तेजपत्ता रोपण गरी सामुदायिक वन उपभोक्ताहरूको आयस्रोत बृद्धि गर्न सकिने सम्भावनाहरू समेत रहेका छन् ।

यद्यपि, विद्युत प्रसारण लाइनको ठीक तल पर्ने यस्ता जग्गामा कृषि-वनको विकास गर्न मानवीय सुरक्षाको चुनौति समेत भएकाले यसमा नगरपालिका, नेपाल विद्युत प्राधिकरण, डिभिजन वन कार्यालय र सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहको आपसी समन्वयमा यस्ता सम्भावना र चुनौतीको विश्लेषण गरी सोही अनुसार उचित निर्णयमा पुग्नु वाञ्छनीय हुने देखिन्छ ।

२.६ कृषि-उपजको मूल्य अभिवृद्धि तथा बजारीकरण

भेरीगंगा नगरपालिकामा हाल २० वटा फर्निचर उद्योगहरू, नमुना जडिबुटी प्रशोधन सहकारी उद्योग, साना किसानबाट सञ्चालित कोल्ड स्टोरेज रहेका छन् । नगरपालिकाको वार्ड नं. ५, कालिदमारमा विगत एक दशक देखि सञ्चालनमा रहेको द अर्गानिक भ्याली प्रा. लि. ले स्थानीय कृषि-वनका उपजहरू किसानसंग खरिद सम्झौता (Buy-back Guarantee) गरी प्रशोधन गरेर युरोपियन बजार सम्म निर्यात गर्दै आएको छ । यस्ता उपज विदेश निर्यात गर्दा आवश्यक पर्ने प्राङ्गारिक प्रमाणीकरण (Organic Certification) र पर्यावरणीय प्रमाणीकरण (Ecological Certification) को लागि अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमै मान्यता पाएका Forest Stewardship Council, Rainforest Alliance जस्ता संस्थाहरूसंग समन्वय गर्ने गरिएको छ । ति संस्थाहरूले विदेश निर्यात गरिने कृषि-वन उपजको स्थलगत अनुगमन गरेर मात्रै प्रमाणीकरण गर्ने भएकोले ती उपजको अन्तर्राष्ट्रिय बजार राम्रो रहेको छ । यस्ता कृषि-वन उपजमा बेसार तथा अदुवाका चाना, चुकन्दर, गाजर, कागती, निबुआ, ज्यामिर, सिस्नुको पात, अलैंची, तेजपात, टिमुर रहेका छन् ।

यसबाट भेरीगंगा नगरपालिकामा उत्पादन हुन सक्ने कृषि तथा वनजन्य उपजको संकलन, प्रशोधन, भण्डारण र बजारीकरणको अवस्थामा सुधार हुँदै गएको देखिएकाले यस नगरपालिकामा कृषि-उपजको मूल्य अभिवृद्धि तथा बजारीकरणको सम्भावना बढ्दो छ ।

२.७ कृषि-वन प्रणालीको सबल तथा कमजोर पक्ष एवं अवसर तथा चुनौतीको विश्लेषण (SWOT Analysis)

यस नगरपालिकामा कृषि-वनको विकास र विस्तार मार्फत यस प्रणालीलाई दिगो र व्यावसायिक बनाई पारिस्थितिकीय प्रणालीबीच सन्तुलन कायम गर्दै स्थानीयबासीहरूको आर्थिक समृद्धि हासिल गर्न मद्दत पुर्याउने लक्ष्य प्राप्त गर्न केही सबल पक्षहरूका साथै अवसरहरू पनि रहेका छन् भने कमजोर पक्ष र चुनौतीहरू समेत उत्तिकै रहेका छन् । सबल पक्ष र अवसरहरूको उचित सदुपयोग गर्दै देखिएका कमजोर पक्ष र चुनौतीहरूको सम्बोधन गरी कृषि-वनको विकास र विस्तार गर्नु पर्ने देखिन्छ । यस सम्बन्धी गरिएको विश्लेषण (SWOT Analysis) अनुसूची ६ मा दिइएको छ ।

खण्ड ३: नीतिगत, कानुनी तथा कार्यक्रमगत पक्ष

नेपालमा कृषि-वनको विकास तथा विस्तारको महत्वलाई आत्मसात गरी सरकारले हालसम्म विभिन्न नीति, रणनीति, ऐन, नियमावली, योजना, कार्यक्रम आदि तर्जुमा गरेको पाइन्छ । यसैगरी सरकारका वार्षिक नीति तथा कार्यक्रमहरूमा समेत कृषि-वनको विकास तथा विस्तारको लागि प्राथमिकताका साथ कार्यक्रम र बजेट तर्जुमा गरिएको पाइन्छ ।

यस रणनीति तथा कार्ययोजना तर्जुमाको क्रममा अध्ययन एवं विश्लेषण गरिएका यस्ता कानुनी दस्तावेजहरू तपसील बमोजिम रहेका छन्:-

क) नीति तथा रणनीति

१. राष्ट्रिय कृषि नीति, २०६१
२. कृषि व्यवसाय प्रवर्धन नीति, २०६३
३. कृषि जैविक विविधता नीति २०६३ (पहिलो संशोधन) २०७१
४. खर्क नीति, २०६८
५. पुष्प प्रवर्धन नीति, २०६९
६. कृषि विकास रणनीति, २०७२
७. राष्ट्रिय वन नीति, २०७५
८. राष्ट्रिय जलवायु परिवर्तन नीति, २०७६
९. राष्ट्रिय कृषि-वन नीति, २०७६

ख) ऐन नियमहरू

१. स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४
२. वन ऐन, २०७६ तथा वन नियमावली, २०७९ (संघीय)
३. कर्णाली प्रदेश प्राञ्चारिक कृषि ऐन, २०७६
४. कर्णाली प्रदेश वन ऐन, २०७८ तथा कर्णाली प्रदेश वन नियमावली, २०८०

५. भेरीगंगा नगरपालिका कृषि ऐन, २०७८
६. भेरीगंगा नगरपालिका वन संरक्षण ऐन, २०८०

ग) योजना तथा कार्यक्रम

१. राष्ट्रिय अनुकूलन योजना (National Adaptation Plan, 2021-2050)
२. सोह्रौं योजना (आ.व. २०८१/८२ - २०८५/८६)
३. संघीय सरकारको आ.व. २०८१/०८२ को नीति तथा कार्यक्रम
४. संघीय सरकारको आ.व. २०८१/०८२ को बजेट बक्तव्य
५. भेरीगंगा नगरपालिकाको आ.व. २०८१/०८२ को नीति तथा कार्यक्रममा कृषि-वन

उपरोक्त नीति, कानून, योजना तथा कार्यक्रमहरूले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा कृषि-वनको विकास र विस्तार गर्न मार्ग प्रशस्त गरेको पाइन्छ । यी दस्तावेजमा भएका कृषि-वन सम्बन्धी विकास एवं विस्तारका प्रावधानहरूको संक्षिप्त जानकारी अनुसूची ७ मा दिइएको छ ।

खण्ड ४: कृषि-वन रणनीति तथा कार्ययोजना

भेरीगंगा नगरपालिकाको भौगोलिक तथा धरातलीय वनावट, हावापानीमा रहेको विविधता, वन सम्पदाको विद्यमान अवस्था, भूउपयोगको स्थितिलाई मध्यनजर गर्दा यहाँका अधिकांश कृषकहरूको जीविकोपार्जन र आर्थिक समृद्धिको प्रमुख आधारका रूपमा विकास गर्न सकिने क्षेत्र भनेकै कृषि-वन हो ।

नगरपालिकाले अघि सारेको "स्वच्छ, सुन्दर र वातावरणमैत्री भेरीगंगा नगर, कृषि, पर्यटन र पुर्वाधारयुक्त सहर हाम्रो रहर" भन्ने साझा अभियान सफल पार्नमा कृषि-वन प्रणालीको समेत अहम् भूमिका रहन्छ । नगरवासीको आर्थिक विकासमा कृषि-वनलाई योजनावद्ध तवरले केन्द्रित गर्न यस कृषि-वन रणनीति तथा कार्ययोजना, २०८१ ले मार्गनिर्देश गर्नेछ । यसको सफल कार्यान्वयनमा नगरपालिका परिवारको अलावा आम नगरवासी र सरोकारवाला निकायहरूको पनि उत्तिकै जिम्मेवारी र भूमिका रहन्छ ।

कृषि-वन प्रणाली विशेषगरी निजी जग्गा, सरकारी जग्गा, सार्वजनिक जग्गा, संस्थागत जग्गा, नदी उकास जग्गा; क्षमता बिग्रेको, बाँझो वा खाली रहेको सामुदायिक वन वा अन्य वन क्षेत्रको जग्गा; ऐलानी पर्ति जग्गाहरूमा अपनाउन सकिन्छ । समुदायलाई स्थानीय अवस्था, सम्भावना तथा उपयुक्तताको आधारमा फलफूल, मसलाबाली, काष्ठ एवं गैरकाष्ठ, जडीबुटी, सुगन्धित वनस्पति तथा डालेघाँस प्रजातिहरूमा आधारित आयमूलक कृषि-वनको विकास तथा प्रवर्धनका क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्न प्रोत्साहन गरिएको छ ।

४.१ मार्गदर्शक सिद्धान्त, मूल्य र मान्यताहरू

यस रणनीति तथा कार्ययोजनाका मार्गदर्शक सिद्धान्त, मूल्य र मान्यताहरू निम्नबमोजिम हुनेछन् ।

- कृषि-वन सम्बन्धी मौजुदा नीति, कानून, आवधिक योजना तथा कार्यक्रमलाई यस कृषि-वन रणनीति तथा कार्ययोजना तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्दा एक आधारको रूपमा लिने ।
- कृषि-वन कार्यक्रम तर्जुमा गर्दा दिगो विकास र वातावरणबीच सन्तुलन, जैविक विविधताको संरक्षण, जलवायु परिवर्तन अनुकूलन र प्रकृति-मैत्री हुने गरी गर्ने ।

- कृषि-वन तथा जलवायु परिवर्तन अनुकूलनमा समेत योगदान पुग्ने गरी पोखरीहरूको संरक्षण/निर्माण गरी जलपुनर्भरण (Water Recharge) कार्यलाई बढावा दिने ।
- रोजगारीलाई टेवा एवं उत्पादित वस्तुको बजार सुनिश्चितताका लागि स्थानीय स्तरमै प्रशोधन/अर्ध प्रशोधन कार्य गर्ने ।
- भौगोलिक तथा कार्यक्रमगत सन्तुलनका लागि हालका १३ वटै वडाको प्रतिनिधित्व हुने गरी साविकका छिन्चु, रामघाट, मैतडा र लेखपराजुल गाउँ विकास समितिलाई क्लष्टर मानेर कृषि-वन कार्यक्रम तर्जुमा गर्ने ।
- कृषि-वन सम्बन्धी भैरहेका परम्परागत/रैथाने अभ्यास, सफल नमुना एवं प्रणालीहरूको प्रवर्धन तथा विस्तार गर्दै लैजाने ।
- बाँझो तथा खेर गैरहेका सबै खालका जमिनको उच्चतम सदुपयोग गर्न युवा लक्षित कृषि-वन कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
- समावेशीकरणलाई टेवा पुग्ने गरी महिला, विपन्न, दलित, जनजाति लक्षित कृषि-वन सम्बन्धी कार्यक्रम तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा लैजाने ।
- उत्पादनसंगै बजारीकरणलाई पनी संगसंगै लैजाने ।
- कृषि वनसंग काम गरिरहेका विभिन्न सरकारी तथा गैर सरकारी संस्थाहरूसंग सहकार्य गर्ने
- समन्वय, सहकार्य एवं साझेदारीमा कृषि-वन कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।

४.२ सोच, लक्ष्य, उद्देश्य तथा रणनीति

सोच

भेरीगंगामा कृषि-वनको अभिवृद्धि, स्वच्छ वातावरण, सुख र समृद्धि ।

लक्ष्य

दिगो र व्यवसायिक कृषि-वन प्रणालीको माध्यमबाट पारिस्थितिकीय प्रणालीबीच सन्तुलन कायम गर्दै स्थानीयवासीहरूको आर्थिक समृद्धि हासिल गर्न योगदान पुर्याउनु ।

उद्देश्य

यस रणनीतिका उद्देश्यहरू देहाय बमोजिम रहेका छन् :

- कृषि-वन पद्धतीको संस्थागत विकास गर्नु ।
- जमिनको उच्चतम उपयोग एवं उत्पादकत्व वृद्धि हुने गरी जलवायु मैत्री कृषि-वनको विकास तथा विस्तार गर्नु ।
- नगरवासीलाई कृषि-वन उपजमा आत्मनिर्भर बनाई खाद्य तथा पोषण स्थितिमा सुधार गर्नु ।
- कृषि-वनमा आधारित उद्यम स्थापना तथा रोजगारीका अवसरको सिर्जना गर्नु ।
- वातावरण तथा पर्यावरण संरक्षणमा टेवा पुर्याउने

रणनीति

उपरोक्त उद्देश्यहरू पूरा गर्न देहायबमोजिमका रणनीतिहरू अपनाइनेछः

उद्देश्य	रणनीतिहरू
कृषि-वन पध्दतीको संस्थागत विकास गर्नु ।	<ol style="list-style-type: none"> समग्र कृषि-वन क्षेत्रको मार्गदर्शन तथा समन्वय गर्न नगरपालिकास्तरीय कृषि-वन समन्वय समितिको व्यवस्था गर्ने । जिम्मेवार शाखा मार्फत कृषि-वन कार्यक्रमलाई सशक्त र प्रभावकारी ढंगबाट सञ्चालन गर्ने व्यवस्था मिलाउने । सरोकारवालाहरूको कृषि-वन सम्बन्धी क्षमता अभिवृद्धि गर्ने । स्थानीय समुदायको कृषि-वन सम्बन्धी परम्परागत ज्ञान, सीप, खोज, प्रविधि र प्रथाजनित अभ्यासको अभिलेखिकरण गर्ने । योजना तर्जुमा, अनुगमन र मूल्याङ्कन पध्दतीमा वन उपभोक्ता एवं किसान सञ्जालको सहभागिता अनिवार्य गर्ने । अनुगमन तथा मूल्याङ्कनलाई प्रभावकारी बनाउन भैरहेको संयन्त्रलाई सुदृढ तुल्याई जिम्मेवार बनाउने । अध्ययन अनुसन्धानबाट विकसित नव प्रवर्तन तथा नतिजाहरूलाई सुदृढ प्रसार सेवा मार्फत समुदायमा पुर्याउने । कृषि-वनलाई जीवन पध्दतिको रूपमा स्थापित गर्न कृषि-वनका विषयबस्तुलाई विद्यालयतह देखि नै समाहित गर्ने । स्थानीय समुदायको वास्तविक समस्या, प्राथमिकता, आवश्यकता र सम्भावनामा केन्द्रित रहेर कृषि-वनका विषयमा अनुसन्धान गर्न प्रदेश स्थित कृषि अनुसन्धान निर्देशनालय लगायत अनुसन्धानसंग सम्बन्धित निकायसंग समन्वय गर्ने । कृषि-वन सम्बन्धी दक्ष जनशक्ति उत्पादन गर्न एवं समस्यामूलक अध्ययन, अनुसन्धान गर्न शैक्षिक संस्थाहरूसंग समन्वय गर्ने ।
जमिनको उच्चतम उपयोग एवं उत्पादकत्व वृद्धि हुने गरी जलवायु मैत्री कृषि-वनको विकास तथा विस्तार गर्नु ।	<ol style="list-style-type: none"> बाँझो जमिनको उचित सदुपयोग हुने गरी कृषि-वन प्रवर्धन गर्न युवा तथा महिला लक्षित सामुहिक, करार खेतीलाई प्रोत्साहन गर्ने । जमिनको बहुउपयोग हुने गरी उत्पादकत्व वृद्धि गर्न स्थान विशेष बहुउद्देश्यीय तथा बहुतले कृषि-वन प्रणालीको विकास र विस्तार गर्ने । स्थानीय समुदायहरूको माग बमोजिमका छिटो बढ्ने र छिटो प्रतिफल दिने घाँस, डालेघाँस, फलफूल, जडीबुटी, सुगन्धित वनस्पति एवं अन्य बहुद्देश्यीय काठ एवं गैरकाष्ठ प्रजातिका विरूवाहरू उपलब्ध गराउन सम्बन्धित निकायसंग समन्वय र निजी क्षेत्र समेतलाई प्रोत्साहन गर्ने । मूल्य श्रृंखलायुक्त कृषि-वन उपजको उत्पादनलाई बढावा दिन उत्पादक र उद्योगबीचको समन्वय र सहकार्यमा खरिद सम्झौता (Buy Back Guarantee) सहितको कृषि-वन व्यवसाय गर्न प्रोत्साहित गर्ने । कृषि-वनको विकास र प्रवर्धनमा अनुकरणीय कार्य गर्ने उद्यमी, कृषक र वन उपभोक्तालाई प्रोत्साहन तथा सम्मान गर्ने ।

	६. प्राङ्गारिक कृषि पकेट क्षेत्रमा प्राङ्गारिक कृषि-वनको कार्यक्रम विस्तार गर्ने ।
नगरवासीलाई कृषि-वन उपजमा आत्मनिर्भर बनाई खाद्य तथा पोषण स्थितिमा सुधार गर्नु ।	<ol style="list-style-type: none"> १. रैथाने बालीको खेती प्रवर्धन एवं विस्तार गर्न कृषकहरूलाई प्रोत्साहित गर्ने । २. सहभागितामूलक अन्वेषण विकास (Participatory Innovation Development) प्रक्रिया मार्फत पोषणक्षेत्रमा क्रियाशील स्थानीय अन्वेषकलाई प्रोत्साहित गर्ने । ३. पोषणयुक्त बालीको समेत प्रवर्धन हुने गरी स्थान विशेष उपयुक्त हुने विभिन्न प्रजातिका विरुवा (जस्तै: सितलचिनि, कुरिलो, फलफूल आदि) रोपण कार्यलाई प्रोत्साहन गर्ने । ४. सम्बन्धित निकायहरूसंगको समन्वय र सहकार्यमा मानव-वन्यजन्तु द्वन्द न्यूनीकरणका कार्यक्रमहरू तय गर्ने एवं जंगली जनावरले क्षतिगर्ने स्थानहरूमा खुर्सानी, अदुवा, बेसार, जौ, टिमुर, भुईँकटहर, कागती, अमला, मेन्था, क्यामोमाइल, लेमनग्रास जस्ता प्रजाति लगाई प्राकृतिक उपाय अवलम्बन गर्ने । ५. खाद्य सुरक्षा, असल खानपान तथा पोषण स्थितिमा सुधार ल्याउन विश्व खाद्य दिवस, जैविक विविधता दिवस जस्ता जनचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
कृषि-वनमा आधारित उद्यम स्थापना तथा रोजगारीका अवसरको सिर्जना गर्नु ।	<ol style="list-style-type: none"> १. स्थानीयस्तरमा रोजगार प्रदान गर्ने कृषि तथा वनजन्य उद्योग व्यवसायलाई रोजगारीका आधारमा सहूलियत प्रदान गर्ने । २. महिला, सीमान्तकृत र लक्षित समुदायको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउन परम्परागत सीपमा आधारित उद्यमशीलता विकासका लागि प्रोत्साहन दिने । ३. वैदेशिक रोजगारीबाट फर्केका र जान चाहने युवालाई स्थानीय स्तरमै रोजगारका अवसर उपलब्ध गराउन व्याज अनुदान जस्ता कार्यक्रम मार्फत कृषि-वनको विकासमा उत्प्रेरित गर्ने । ४. खोला तथा नदी किनारहरूको संरक्षण गर्दै त्यसबाट आयआर्जन समेत हुने गरी स्थान विशेष उपयुक्त हुने कृषि-वन प्रजातिका बाली विरुवाहरू रोपण गर्ने । ५. विदेशमा समेत बजार पाई विशिष्ट पहिचान बनाएका जडीबुटी तथा मसलाबाली जस्ता निर्यातजन्य उत्पादनको प्रवर्धन गर्ने । ६. मूल्य श्रृङ्खला विशेष पकेट क्षेत्र निर्धारण गरी त्यसको प्रवर्धन गर्ने । ७. कोशेली गृह स्थापना र सञ्चालन जस्ता रोजगारमूलक कार्यमा महिला, विपन्न एवं अशक्तलाई प्राथमिकता दिने । ८. सामुदायिक वनको खाली जग्गा गरिबीको रेखामुनी रहेका परिवारको हितमा हुने गरी नियमानुसार कबुलियतमा उपलब्ध गराई कृषि-वनको विकास गर्न डिभिजन वन कार्यालय, राष्ट्रिय निकुञ्ज कार्यालय जस्ता सम्बन्धित निकायसंग समन्वय गर्ने ।

४.३ सिफारिस गरिएका कृषि-वनका विभिन्न प्रणाली तथा नमुनाहरू

भौगोलिक अवस्था, जमिनको स्वामित्व एवं उपलब्धता, मानिसहरूको आवश्यकता र चाहना अनुसार विभिन्न किसिमको ढाँचामा कृषि-वन लगाउन सकिन्छ । यस खण्डमा मूलतः आबाद भएको निजी जमिन, हाल आबादी जस्ता कृषिमा आधारित कृषि-वन र राष्ट्रिय वन, मध्यवर्ती क्षेत्र तथा सार्वजनिक जग्गामा प्रचलित कानूनबमोजिम विकास गर्न सकिने कृषि-वनका नमुनाहरू सिफारिस गरिएको छ ।

४.३.१ कृषिमा आधारित कृषि-वनका नमुनाहरू

यस अन्तरगत नम्बरी आबादी, लालपूर्जा नपाएको तर हाल आबाद भैरहेको ऐलानी पर्ति जग्गा र नदी उकास जस्ता जग्गामा उपयुक्त हुने कृषि-वनका नमुनाहरू सिफारिस गरिएको छ, जुन तालिका ३ मा दिइएको छ । साथै, हाललाई परीक्षणको रूपमा निजी हकभोगको जग्गामा विकास गर्ने गरी सिफारिस गरिएको व्यवसायिक बहुतले कृषि-वन प्रणालीको बारेमा विस्तृत जानकारी अनुसूची ८ मा दिइएको छ ।

तालिका नं. ३: कृषिमा आधारित कृषि-वनका नमुनाहरूको सिफारिस

क्र. सं	भू-उपयोग/भू-मित्व वा व्यवस्थापनको किसिम	सिफारिस गरिएका कृषि-वन प्रणाली	कृषि-वनका लागि उपयुक्त प्रजातिहरू	कैफियत
१	निजी हकभोगको जग्गा (लालपूर्जा भएको)	घर बगैँचा (Home garden), व्यावसायिक कृषि-वन प्रणाली, अन्तरबाली/alley cropping, wind break, woodlot	अन्नबाली, तरकारी, मसला बाली (विशेष गरी अदुवा, बेसार), कपास, उखु, फूल, आँप, लिची, अनार, अंगुर, केरा, मेवा, कटहर, भुँईकटहर, अम्बा, कागती, डुम्री, दवदवे, किम्बु, टाँकी, कुटमिरो, बडहर, बोडधाइरो, इपिल इपिल, जामुन, सिसौ, लाँकुरी, विभिन्न जडीबुटी, सुगन्धित वनस्पति तथा मसलादार विरुवा आदि ।	लालपूर्जा बन्ने प्रक्रियामा रहेको निजी हकभोगको जग्गाधनीले समेत सरकारलाई बुझाउनु पर्ने भूमि कर बुझाउने गरेका र उनीहरूकै भनाईमा सेतोपूर्जा प्राप्त गरेका भन्ने पाइएको । उनीहरूले हाल अपनाई आएका खेती प्रणाली लालपूर्जा भएका जग्गामा जस्तै रहेकोले सिफारिस गरिएका कृषि-वन प्रणाली र प्रजाति उस्तै रहेका ।
२	निजी हकभोगको (लालपूर्जा प्रक्रियामा रहेको) जग्गा	लालपूर्जा भएको जग्गामा जस्तै	लालपूर्जा भएको जग्गामा जस्तै	
३	नदी तथा खोला किनार	संरक्षण वृक्षारोपण	बाँस, बेत, अम्रिसो, टिमुर, अलैंची, केरा, बैस, इपिल इपिल, किम्बु, जामुन, लाँकुरी	निजी जग्गामा जग्गा धनी वा निजले इच्छाएको व्यक्ति वा समूहले गर्ने । सार्वजनिक जग्गा भएमा (वन वाहेक) प्रचलित कानून बमोजिम नगरपालिकाले आवश्यकता अनुसार नेपाल सरकारको सहमति लिई कुनै व्यक्ति वा समूह/संस्थालाई कानूनी प्रक्रिया पूरा गरी करार/सम्झौता गरी दिन सक्ने ।
४	नदीको वगर	वगर खेती	खरबुजा, करेला, लौका, भिण्डी, भेण्टा	

नोट: नगरपालिकाका विभिन्न स्थानमा हाल आबाद गरिएका लालपूर्जा प्राप्तिको निश्चितता नभएका सरकारी ऐलानी जग्गामा समेत बसोवास भएको छ । यस्ता जग्गामा बसोवास गर्नेले अन्न बाली, तरकारी, मसला बालीको खेतीपाती र पशुपालनका अतिरिक्त विभिन्न प्रजातिका डालेघाँस जस्तै: दवदवे, टाँकी, कुटमिरो, डुम्री, बडहर, बोडधाइरो, किम्बु, इपिल इपिल, फलफूलमा केरा, मेवा, भुँईकटहर, अम्बा, कागती; विभिन्न प्रजातिका जडीबुटी, फूल आदिका विरुवा समेत लगाई हुर्काएको पाइन्छ । यस्ता जग्गामा नेपाल सरकारको स्वामित्व हुने हुँदा सरकारको निर्णयबाट आबादको निरन्तरता दिने वा त्यहाँबाट हट्नु/हटाइनुपर्ने हुन्छ । तसर्थ, नगरपालिकाको पहलमा यस्ता जग्गाको स्वामित्व भएका वा यस्ता जग्गाको व्यवस्थापन गर्ने कानूनी जिम्मेवारी वा अधिकार पाएका निकायसंगको समन्वयमा यस्ता जग्गामा उपयुक्त हुने कृषि-वनको विकास गर्नु उचित हुने देखिन्छ । हालको अवस्थामा यस्ता जग्गामा आर्थिक पक्षका साथसाथै भू-संरक्षण, जैविक विविधता र वातावरण संरक्षणमा समेत योगदान पुग्ने गरी छोटो समयमा आमदानी दिने जडीबुटी, घाँस, फलफूल आदिका विरुवाहरू लगाउन उपयुक्त हुन्छ ।

माथी सिफारिस गरिएका कृषि-वन प्रणालीमा उल्लेखित कृषि-वन प्रजातिहरूको विशेषता तथा सिफारिसका कारणहरू अनुसूची ९ मा दिइएको छ । भेरीगंगा नगरपालिकाको वडा नं ५ को हात्तिखाल गाउँलाई नमूना प्रांगारिक कृषि गाउँको

रूपमा घोषणा भइसकेको अवस्थामा उक्त गाउँलाई प्रांगारिक कृषि-वन नमूना गाउँको रूपमा समेत विकास गर्न सिफारिस गरिएको छ । यसको लागि आवश्यक मापदण्ड अनुसूची १० मा दिइएको छ ।

माथी सिफारिस गरिएका कृषिमा आधारित कृषि-वनका नमुनाहरू कार्यान्वयन गर्दा निजी जग्गा धनी वा जग्गाको स्वामित्व/व्यवस्थापन गर्ने व्यक्ति वा निकायको चाहना र स्वीकृतिमा नगरपालिकाको समन्वयमा गरिनेछ ।

४.३.२ वनमा आधारित कृषि-वनका नमुनाहरू

वनमा आधारित कृषि-वनका नमुनाहरू कार्यान्वयन गर्दा राष्ट्रिय वन अन्तरगतको सामुदायिक वनको हकमा डिभिजन वन कार्यालय र मध्यवर्ती क्षेत्रको सामुदायिक वन वा अन्य वनको हकमा बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज कार्यालयको सहयोग तथा समन्वयमा प्रचलित कानूनबमोजिम आवश्यकता अनुसार कार्ययोजनामा समावेश गर्नुपर्ने भएमा सो समेत गरी स्वीकृत गराई गरिनेछ । यसमा उपभोक्ताको अनुरोध भएमा नगरपालिकाले डिभिजन वन कार्यालय तथा मध्यवर्ती क्षेत्रको हकमा बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज कार्यालयसंग समन्वय गरी सहजीकरण गर्न सक्नेछ साथै बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जको मध्यवर्ती क्षेत्रमा जंगली जनावरको आक्रमणबाट हुने बिपद र बालीनाली नष्ट हुने अवस्थामा कमी ल्याउन पहल र समन्वय गर्ने र उचित क्षतिपूर्तीको ब्यबस्था गर्न समन्वय र पहल गर्न सकिनेछ । सिफारिस गरिएका वनमा आधारित कृषि-वनका नमुनाहरू तलको तालिकामा दिइएको छ ।

तालिका नं. ४: वनमा आधारित कृषि-वनका नमुनाहरूको सिफारिस

कृषि-वन प्रणाली	कृषि-वन प्रजाति वर्ग	कृषि-वन प्रजाति	विशेषता तथा सिफारिसका कारणहरू
सिल्भिपाश्चर (Silvi-pasture)	डालेघाँस/भूँईघाँस	अमिसो, इपिल इपिल, किम्बु, दवदवे, बकाइनो आदि डालेघाँसका साथै विभिन्न जातका भूँईघाँस रोपण	सामुदायिक वन वा मध्यवर्ती क्षेत्रको वनको खाली, रुख नहुकिने तर घाँस उत्पादन भैरहेको वा हुनसक्ने जग्गामा पशुपालनलाई टेवा पुग्ने गरी घाँस उत्पादनलाई प्रमुख उद्देश्य राखी गरिने । घाँस, सोतरको साथै ससाना काठ र दाउराको समेत उत्पादन हुने ।
सिल्भिहर्टीकल्चर (फलफूल खेती)	वन प्रजातिका फलफूल दिने रुख विरुवा	चिउरी, रिट्टा, ओखर, जामुन, हरो, बरो, अमला, सितलचिनी, नीम, रूद्राक्ष, टिमुर, इपिल इपिल	निजी वन वा पाखोमा समेत उपयुक्त हुने । फलफूलको उत्पादनबाट आर्थिक लाभ हुनुका साथै स-साना काठ दाउरा समेत उत्पादन हुनसक्ने ।
जडीबुटी, सुगन्धित वनस्पति तथा मसलादार विरुवा रोपण	जडीबुटी, मरमसला एवं सुगन्धित वनस्पति प्रजाति	खयर, तेजपात, टिमुर, कुरिलो, अलैंची, पिपला, बोझो	सामुदायिक वन वा मध्यवर्ती क्षेत्रको वनको खाली रुख नउमिने/खेर गैरहेको जग्गामा जडीबुटी, मरमसला एवं सुगन्धित पदार्थको उत्पादन भई थप आय आर्जनका अवसरको सिर्जना हुने ।
वनको खोला किनार संरक्षण वृक्षारोपण (Riparian buffer strips)	वन/सामुदायिक वनका खोला किनार वा खोल्सीमा डालेघाँस, जडीबुटी, सुगन्धित वनस्पति, घाँस तथा जंगली फलफूलका विरुवा रोपण	बैशा, दवदवे, अमिसो, बाँस, बेत, टिमुर, जंगली केरा, अमला, जामुन, लाँकुरी, अलैंची, बोझो, इपिल इपिल, चुत्रो, किम्बु विरुवा रोपण	भेरी नदी, बवई नदी, छिन्चु खोला, गोचे खोला, मुरली खोला, झिंगनी खोला, नाच्ने खोलाको किनारमा पर्ने वनको संरक्षणका साथै वृक्षारोपणको बहुउपयोग हुने । यस्ता खोला किनार सामुदायिक वनको सीमा भित्र भएमा वन कार्ययोजनामा जग्गाको व्यवस्थापनबारे उल्लेख गरी स्वीकृत भए पश्चात् वन उपभोक्ता समूह मार्फत कार्य गर्ने । अन्य वनको हकमा डिभिजन वन कार्यालय र नगरपालिकाको समन्वयमा गर्ने ।

वर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जको मध्यवर्ती क्षेत्र (निजी जग्गा र सामुदायिक वन) मा कृषि-वनको विकास

यस भेरीगंगा नगरपालिका अन्तरगत रहेको वर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जको मध्यवर्ती क्षेत्रभित्र हाल करिव १,५०० घरधुरी बसोवास गरिरहेका हुनाले ति घरधुरीहरू कृषि-वन कार्यक्रममा संलग्न हुँन चाहेमा उनीहरूले हकभोग गरिरहेको निजी नम्बरी जग्गाको हकमा माथी तालिका ३ मा सिफारिस गरिएका कृषिमा आधारित कृषि-वनका नमुनाहरूको विकास गर्न सक्नेछन् ।

तर मध्यवर्ती क्षेत्र भित्रको कुनै सामुदायिक वन वा नेपाल सरकारको स्वामित्वमा रहेका हाल आबाद भएका जग्गामा वा त्यस्तै प्रकृतिका वन भएका वा नभएका जग्गामा समेत कृषि-वनको विकास गर्ने सन्दर्भमा भने माथी उल्लेख गरिए बमोजिम प्रचलित कानूनको परिधिभित्र रही वर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज कार्यालयसंगको समन्वयमा प्रक्रिया पुर्याई आवश्यकता अनुसार वन कार्ययोजनामा समावेश गरी माथी तालिका ४ मा उल्लेखित प्रजातिको रोपण गरी कृषि-वनको विकास गर्नु उचित हुने देखिन्छ ।

सामुदायिक वन/मध्यवर्ती क्षेत्रमा पोखरी निर्माण

पोखरीमा वर्षाको पानी संकलन गरी, वनलाई डढेलोबाट बचाउन, वन्यजन्तुलाई पिउने पानीका साथै वनको खाली जग्गामा कृषि-वनको विकास गर्न लगाइएका डाले घाँस, वन प्रजातिका फलफूल, जडीबुटी वा अन्य प्रजाति हुर्काउन समेत उपयोगी हुने भएकाले यस्ता पोखरी निर्माण गर्नु परेमा वन क्षेत्र हेर्ने सम्वन्धित निकाय (डिभिजन वन कार्यालय/ वर्दिया निकुञ्ज कार्यालय) र नगरपालिकासंगको समन्वयमा कानूनी प्रकृया पुर्याई यस्ता पोखरी निर्माण गर्न सकिनेछ । साथै यस्ता पोखरी सम्वन्धित जग्गाको स्वामित्व भएको निकायसंग नगरपालिका मार्फत समन्वय गरी आवश्यक अन्य स्थानमा समेत निर्माण गर्न सकिनेछ ।

४.३.३ खोला किनार, बगर एवं सार्वजनिक जग्गामा आधारित कृषि वनका नमुनाहरू

निजी जग्गा र वन क्षेत्रका खोला किनार (Riparian buffer strip) मा गर्न सकिने माथी उल्लेखित कृषि-वनका नमुनाहरू बाहेकका सार्वजनिक जग्गामा पर्ने खोला किनारमा पनि बैँश, दवदवे, अम्रिसो, नेपियर, बाँस जस्ता स्थानीय वातावरणमा हुर्किने प्रजाति लगाई खोला किनार संरक्षण गर्न सकिनेछ । यस्ता स्थानमा वृक्षारोपणका साथै किफायती स्थानीय सामग्री (ढुङ्गा, माटो, बालुवा, बाँस) को प्रयोग गरी बायोइन्जिनियरिङ् प्रविधि अपनाई छेकबाध बनाई खोला किनार संरक्षण गर्न सकिन्छ ।

नदी उकास जग्गामा स्वामित्व भएको वा उक्त जग्गाको व्यवस्थापन गर्ने निकायले आफै वा करार गरी बगर खेती मार्फत पनि आमदानी लिन सकिन्छ । यस्तो बगर खेतीमा तरबुजा, लौका जस्ता लहरे बालीका साथै भन्टा, करेला, बोडी, भिण्डी, सागसब्जी आदि बेमौसमी तरकारीको खेती समेत गर्न सकिन्छ । भेरीगंगा नगरपालिकाका केही यस्ता संभावित स्थानहरूमा भेरीगंगा - ११, रानीबगर, छाप्टा (रामघाट) को बगरका साथै छिञ्चु खोला किनारको केही भू-भाग रहेका छन् । माथी उल्लेखित निजी जग्गा र वन क्षेत्रका खोला किनार बाहेकका खोला किनार, बगर एवं सार्वजनिक जग्गामा आधारित कृषि-वनका नमुनाहरूको विकास तथा विस्तार नगरपालिका मार्फत हुनेछ ।

४.३.४ सहरी कृषि वन उद्यान (पार्क) स्थापना

सहरी क्षेत्रमा खाली रहेका सार्वजनिक जग्गामा सहरी कृषि-वन उद्यान (पार्क) स्थापना गरी पर्यटन/आमोदप्रमोदलाई समेत वढावा दिन सकिन्छ । पार्कमा भ्रमण गर्न आउने पर्यटक (Visitors) वाट प्रवेश शुल्क लिई हुने आमदानीवाट

थप रोजगारी समेत सिर्जना गर्न सकिन्छ । यस्ता पार्कमा सुगन्धित विरुवा, शोभनिय रुख विरुवाका साथै मौसमी फूलका विरुवा, फलफूल, दुबो आदि लगाई हरियाली एवं सुन्दरता कायम गर्न सकिन्छ । यस्ता सहरी कृषि-वन पार्कको स्थापना र व्यवस्थापन नगरपालिका मार्फत प्रचलित कानून बमोजिम हुनेछ ।

४.३.५ सडक किनारमा विकास गर्न सकिने कृषि-वनका नमुनाहरू

स्थानीयसंगको समन्वय र सहकार्यमा सडक किनाराको यथासम्भव दुवै लाइनमा छहारी समेत दिने खालका सौन्दर्यबर्द्धक मझौला कदका रुख विरुवा, फूल तथा फलफूल प्रजाति रोपण गर्न सकिन्छ । पाइलटिङ्गको रूपमा यस नगरपालिका भित्रका प्रमुख बजार क्षेत्रका सडक किनारामा दुवै तर्फ विरुवा रोपण गरी सहरी क्षेत्रको सौन्दर्यीकरण अभिवृद्धि गर्न सिफारिस गरिएको छ । नगरपालिकाले स्थानीय सडक कार्यालय र स्थानीय वासिन्दाहरूसंगको समन्वयमा संरक्षणको व्यवस्था मिलाई आलङ्कारिक फूल, जडिबुटी, सुगन्धित वनस्पति, फलफूल आदिका प्रजातिहरू रोपण गर्न आवश्यक समन्वय गर्न सक्नेछ । सिफारिस गरिएका प्रजातिहरूमा राजवृक्ष, कपुर, गुलमोहर, धुपीसल्ला, लहरे अशोक, वीरेन्द्रफूल, चमेली, काङ्गियो, गुलाफ, वगनवेलिया, इन्द्रकमल, बटल ब्रस, असारे फूल, म्याङ्गोस्टिन, तेजपात, निम, शीतलचिनी, चेरी, अम्बा, आदि रहेका छन् ।

यसै गरी नगरपालिका भित्र पर्ने प्रमुख बजारहरूमा छिन्चु बजार, जहरे बजार, रामघाट बजार र झिङ्नी बजार सहित विभिन्न सडकहरूको दायौं बायाँमा समेत सम्बन्धित सडक कार्यालय र स्थानीय वासिन्दाहरूसंगको समन्वयमा आलङ्कारिक फूल, जडिबुटी, सुगन्धित वनस्पति एवं फलफूलका विरुवाहरू लगाउन सकिनेछ । माथी सिफारिस गरिएका प्रजातिका अलावा यस्ता सडक किनारामा लालुपाते, कदम, शिरिस, करवीर फूल, केरा, मेवा, आँप, अमला, किम्बु, जामुन आदिका प्रजातिहरू समेत रोपण गर्न सकिनेछ । तर हावाहुरीको जोखिमका कारण मझौला र साना कदका रुख हुने प्रजाति चयन गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

खण्ड ५: कार्यान्वयन योजना (Implementation Plan)

कृषि-वन रणनीति कार्यान्वयनको पहिलो चरणका लागि पाँच (५) वर्षे कार्यान्वयन योजना तयार गरिएको छ । पाँच वर्षको कार्यान्वयनको सिकाई र उपलब्धिलाई समेत आधार मानेर मध्यावधि मूल्याङ्कन पश्चात् बाँकी ५ वर्षका लागि कार्यान्वयन योजना बनाइने छ । कार्यान्वयन योजनामा क्लष्टर स्तरको सन्तुलन ल्याउने प्रयासका साथ कृषि-वन कार्यक्रम तर्जुमा गरिएको छ ।

५.१ प्रमुख कार्यक्रम र अनुमानित बजेट

कार्यान्वयन योजनामा समावेश गरिएका कृषि-वनको विकास र विस्तारका मुख्य मुख्य कार्यक्रममा कृषि-वन सचेतना, कृषि-वन विकास सम्वन्धी क्षमता अभिवृद्धि; नर्सरी स्थापना, गुणस्तरीय विरुवा उत्पादन, वितरण तथा रोपण; हरित मैत्री पूर्वाधार निर्माण तथा सुधार, उत्पादन तथा उत्पादकत्व अभिवृद्धि, कृषि-वन उपजको मूल्य श्रृंखला अभिवृद्धि; अध्ययन, अनुगमन मूल्याङ्कन तथा समन्वय जस्ता कार्यक्रमहरू रहेका छन् । यि कार्यक्रम अन्तरगत विभिन्न क्रियाकलापहरू समावेश गरिएका छन् भने कार्यान्वयन जिम्मेवारी, सहयोग गर्ने निकाय समेत उल्लेख भएको छ ।

आर्थिक स्रोत तर्फ आगामी पाँच वर्ष सम्म कृषि-वन रणनीति तथा कार्ययोजना कार्यान्वयन गर्न तयार पारिएको विभिन्न कार्यक्रम र क्रियाकलापहरूको लागि रु. ४ करोड ७९ लाख ३५ हजारको बजेट अनुमान गरिएको छ । पाँच वर्षपछि यसको मध्यावधि मूल्याङ्कन पश्चात् सञ्चालित कार्यक्रमहरूको अवस्था हेरी थपघट गर्नुपर्ने तथा परिमार्जित गर्नुपर्ने भएमा सोही अनुसार परिमार्जन गरी बजेट अनुमान तयार गरिनेछ ।

स्रोतको व्यवस्थापनको लागि कृषि-वन विकास कोषको स्थापना गर्ने प्रयत्न गरिनेछ । उक्त कोष स्थापना नभए सम्म नगरपालिकाको वार्षिक बजेटमा समावेश गरी कार्यक्रम कार्यान्वयन गरिनेछ । कार्यक्रम कार्यान्वयनमा आर्थिक सहयोगका लागि प्रदेश र केन्द्र सरकारसंग समेत अनुरोध गर्न सकिनेछ भने यसमा विकास साझेदार निकायको समेत सहयोग रहन सक्नेछ । यस बाहेक गैर सरकारी संस्थाहरू र निजी क्षेत्रबाट उपलब्ध हुने प्राविधिक तथा आर्थिक सहयोगको उच्चतम परिचालन गरी आवश्यक स्रोत व्यवस्थापन गरिनेछ ।

कृषि-वन विकास कोषको स्थापना र व्यवस्थापन सम्वन्धमा परिच्छेद ५.३ मा उल्लेख गरिएको छ भने कार्यान्वयन योजनामा उल्लेखित प्रमुख कार्यक्रमहरू र अनुमानित बजेट तलको तालिकामा दिइएको छ ।

तालिका नं. ५: कार्यान्वयन योजनामा समेटिएका मुख्य मुख्य कार्यक्रमहरू र अनुमानित बजेट

क्र.सं.	मुख्य मुख्य कार्यक्रमहरू	अनुमानित बजेट	
		(रु)	प्रतिशत
१	कृषि-वन सचेतनामूलक कार्यक्रम	३३,२५,०००।००	०६.९३
२	कृषि-वन क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम	१०३,००,०००।००	२१.४९
३	गुणस्तरीय विरुवा उत्पादन, वितरण र सहयोग कार्यक्रम	७७,३५,०००।००	१६.१३
४	हरित मैत्री पूर्वाधार निर्माण तथा सुधार कार्यक्रम	५९,१०,०००।००	१२.३३
५	कृषि-वन उपजको उत्पादन तथा उत्पादकत्व अभिवृद्धि कार्यक्रम	७७,५०,०००।००	१६.१७

६	कृषि-वन उपज मूल्य श्रृंखला अभिवृद्धि कार्यक्रम	९०,००,०००।००	१८.७८
७	अध्ययन, अनुगमन, मूल्याङ्कन तथा समन्वय कार्यक्रम	३९,१५,०००।००	०८.१७
	कूल जम्मा	४,७९,३५,०००/-	१००.००

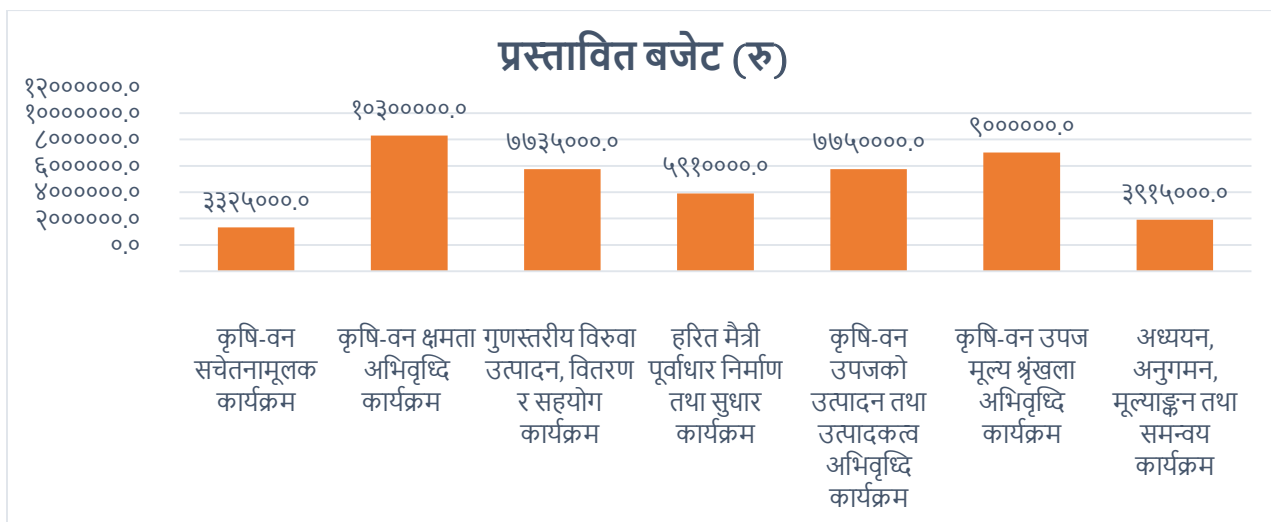
माथी उल्लेखित मूख्य सात प्रकारका प्रमुख कार्यक्रमहरु मध्ये कृषि-वन सचेतनामूलक कार्यक्रम तर्फ १२६ वटा विभिन्न क्रियाकलापहरु सञ्चालन गरिनेछन् ।

कृषि-वन जन्य उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि गर्न, यसको व्यवसायीकरण गर्न तथा उद्योगहरुको नवीनतम प्रविधिहरु समयमा नै कृषक व्यवसायी तथा उद्यमीहरु समक्ष पुर्याउन तथा तिनको उचित ग्रहण हुन जरूरी हुन्छ । यस्ता प्रविधिहरुलाई प्रभावकारी रूपमा सम्बन्धित लाभग्राही समक्ष पुर्याई कृषि-वन सम्बन्धी बिषयमा उनीहरुको ज्ञान, सीप र धारणामा परिवर्तन ल्याएर मात्रै यस रणनीति तथा कार्ययोजनाको लक्ष्य हासिल गर्न मद्दत पुग्ने देखिँदा कार्यान्वयन योजनामा बजेटको करिब २१.४९ प्रतिशत रकम कृषि-वन क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रमको लागि प्रस्ताव गरिएको छ । विभिन्न किसिमका ७२ वटा तालिमबाट करिब १८०० जना सहभागीको क्षमता विकास हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

गुणस्तरीय विरुवा उत्पादन, वितरण र सहयोग कार्यक्रम अन्तरगत विभिन्न प्रजातिका रुख, डालेघाँस, भुँईघाँस, जडीबुटी र फलफूल समेत २,६५,००० विरुवा उत्पादन, वितरण तथा रोपण गरिनेछन् । हरित मैत्री पूर्वाधार निर्माण तथा सुधार कार्यक्रमबाट ८ कि.मि. सडक किनारा वृक्षारोपण र ६१ वटा विभिन्न हरित मैत्री पूर्वाधार निर्माण हुनेछन् । यस्तै, कृषि-वन उपजको उत्पादन तथा उत्पादकत्व अभिवृद्धि कार्यक्रम अन्तरगत खेतबारी, वन, मध्यवर्ती क्षेत्र, सार्वजनिक जग्गा, खोला किनार र नदी उकास गरी ४९ वटा कृषि-वन नमुनाको स्थापना, महिला सहित लक्षित वर्गका लागि आयआर्जन, आठ समूहबाट विभिन्न स्थानमा सामुहिक खेती, कृषि-वन मेला प्रदर्शनी जस्ता क्रियाकलापहरु सञ्चालन हुनेछन् ।

कृषि-वन उपज मुल्य श्रृंखला अभिवृद्धि कार्यक्रम अन्तरगत २१ वटा क्रियाकलापहरु सञ्चालन गरिनेछन् । जसमा बजार सूचना प्रणाली स्थापना, बजारीकरण सहयोग, कृषि-वन उद्यमशीलता विकासमा व्याज अनुदान, कृषि-वन उपजको प्रशोधन र ब्राण्डिङ्ग एवं कृषि-वन उपज कोशेली गृह सञ्चालन जस्ता क्रियाकलापहरु सञ्चालन हुनेछन् ।

यस्तै, अध्ययन, अनुगमन मूल्याङ्कन तथा समन्वय कार्यक्रममा समावेश गरिएका प्रमुख क्रियाकलापहरुमा सरोकारवालाहरूसंग समन्वय तथा अन्तरक्रिया गोष्ठीहरु, प्रगति समीक्षा, कृषि-वन कार्यक्रमको अनुगमन, कृषि-वन सर्भेक्षण, खाली जग्गाको तथ्याङ्क संकलन र अध्यावधिक, नगरपालिकाका सवै वडा र भू-उपयोग समेटिने गरी माटोको नमुना संकलन तथा परीक्षण, कृषि-वनमा आधारित नव प्रवर्तन (Start up/Innovation) प्रवर्धन, कृषि-वनको सूचीकरण, कृषि-वन कार्यक्रमको मध्यावधी मूल्याङ्कन (आ.व. २०८५/८६) र वार्षिक कृषि-वन पुस्तिका प्रकाशन रहेका छन् । कार्यक्रमहरुको कार्यान्वयन योजना (क्रियाकलापहरु सहित) अनुसूची १ र उक्त योजनामा उल्लेखित क्रियाकलापहरुको सञ्चालन/कार्यान्वयन जिम्मेवारी, सहयोगी निकाय र प्रक्रिया अनुसूची २ मा दिइएको छ ।

५.२ रणनीति कार्यान्वयनको लागि संस्थागत पक्ष

५.२.१ संस्थागत व्यवस्था

कृषि-वनको विकास एवं विस्तारका लागि तर्जुमा गरिएका संघीय, प्रादेशिक एवं यस भेरीगंगा नगरपालिकाका मौजुदा नीति, कानुन तथा कार्यक्रम सम्वन्धमा विश्लेषण गर्दा मौजुदा नीति, ऐन कानुनकै परिधिमा रही समन्वयात्मक तवरले यस कृषि-वन रणनीति तथा कार्ययोजनाको सफल कार्यान्वयन गर्न सकिने देखिन्छ ।

यस कृषि-वन रणनीति तथा कार्ययोजना कार्यान्वयनको लागि संस्थागत व्यवस्था मिलाइने छ । नगर प्रमुखको अध्यक्षतामा नगरपालिकास्तरीय कृषि-वन समन्वय समितिको व्यवस्था गरिने छ । नगरपालिकामा संगठन तथा व्यवस्थापन (O & M) सर्वेक्षण गर्दा कृषि-वनको विकास एवं व्यवस्थापनका लागि जिम्मेवार शाखाको रूपमा कृषि-वन शाखा स्थापना गरिने छ । उक्त शाखाले यस रणनीति तथा कार्ययोजना कार्यान्वयनको लागि समग्र रूपमा समन्वयकारी भूमिका निर्वाह गर्नेछ । वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा, कार्यान्वयन तथा अनुगमनका चरणहरूको सबै कार्य यसै शाखाको समन्वयमा गरिने छ । उक्त शाखा स्थापना नहुँदा सम्म हाल कै कृषि शाखाले उक्त कार्य गर्नेछ ।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ अनुसार योजना तथा कार्यक्रमको अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण गर्ने उपप्रमुखको काम, कर्तव्य अन्तर्गत नै कृषि-वन कार्यक्रमको समेत समग्र अनुगमन गरिनेछ ।

५.२.२ सरोकारवालाको नक्शाँकन, भूमिका र जिम्मेवारी

यस कृषि-वन रणनीति तथा कार्ययोजनाको सफल कार्यान्वयनको लागि यसका सम्बद्ध सरोकारवालाहरूको सही पहिचान एवं तिनीहरूको सक्रिय संलग्नता (भूमिका तथा जिम्मेवारी) आवश्यक रहन्छ । पहिचान गरिएका सरोकारवालाहरूमा भेरीगंगा नगरपालिका र यसका सबै वडा कार्यालयहरू, सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह, मध्यवर्ती क्षेत्रका वन उपभोक्ता समूह, कृषक समुदाय, कृषि-वन उद्यमीहरू, अनुसन्धान केन्द्र, विकास साझेदार संस्थाहरू/आयोजना/परियोजना, सहकारी संस्था, कृषि सामग्री आपूर्तिकर्ता (एग्रोभेट्स), डिभिजन वन कार्यालय, राष्ट्रिय निकुञ्ज कार्यालय, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय, उद्योग पर्यटन वन तथा वातावरण मन्त्रालय; भूमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, तालिम केन्द्र (वन, कृषि), निजी वन/पारिवारिक निजी वन सञ्जाल

र निजी जमिन भएका तर अन्यत्र बसोवास गरेका जग्गा धनी प्रमुख रहेका छन् । मुख्य सरोकारवालाहरूको भूमिका तथा जिम्मेवारी अनुसूची ११ मा दिइएको छ ।

५.२.३ नगरपालिकास्तरीय कृषि-वन समन्वय समितिको व्यवस्था

कृषि-वन कार्यक्रमलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न यसका सरोकारवाला पक्ष/निकाय जस्तै वन, कृषि, शैक्षिक संस्था, अनुसन्धान, उद्यमी, सहकारी, सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ, विकास साझेदार लगायतका सरोकारवालाहरूको संलग्नता, सहयोग र समन्वयात्मक भूमिका अति आवश्यक हुन्छ । यसका लागि नियमित सम्पर्क, समन्वय तथा आपसी सहयोग आवश्यक पर्दछ । यसै पक्षलाई मध्यनजर गरी समन्वय र सहकार्यलाई प्रभावकारी बनाउन नगर प्रमुखको संयोजकत्वमा तपसिल बमोजिमको कृषि-वन समन्वय समितिको व्यवस्था गरिएको छ ।

कृषि-वन समन्वय समिति

अध्यक्ष:	नगर प्रमुख, भेरीगंगा नगरपालिका
सदस्य:	नगर उप-प्रमुख, भेरीगंगा नगरपालिका
सदस्य:	निर्देशक, कृषि विकास निर्देशनालय, सुर्खेत
सदस्य:	निर्देशक, पशुपन्छी विकास निर्देशनालय, सुर्खेत
सदस्य:	निर्देशक, कृषि अनुसन्धान निर्देशनालय, दशरथपुर, सुर्खेत
सदस्य:	प्रमुख, डिभिजन वन कार्यालय, सुर्खेत
सदस्य:	प्रमुख संरक्षण अधिकृत, बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज कार्यालय, ठाकुरद्वारा (बर्दिया)
सदस्य:	डीन, कृषि-वन हेर्ने, मध्यपश्चिम विश्वविद्यालय, सुर्खेत
सदस्य:	प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत, भेरीगंगा नगरपालिका
सदस्य:	नगरपालिकाद्वारा मनोनित कृषि-वन क्षेत्रमा संलग्न कम्तिमा एक जना महिला सहित उद्यमी ३ जना (नर्सरी/विरुवा उत्पादन, कृषि-वन उपज खरिद/संकलन तथा प्रशोधन कार्यमा संलग्न जडिवुटी प्रशोधन, कोल्ड स्टोरेज, फर्निचर उद्योग समेत)
सदस्य:	प्रतिनिधी, कृषि सहकारी संस्था
सदस्य:	प्रतिनिधी, सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ
सदस्य:	प्रतिनिधी, पारिवारिक/निजी वन सञ्जाल
सदस्य:	अध्यक्ष, कृषि-वन समिति, भेरीगंगा नगरपालिका
सदस्य:	पशुपन्छी विकास शाखा, भेरीगंगा नगरपालिका
सदस्य सचिव:	कृषि-वन शाखा वा कृषि विकास शाखा प्रमुख, भेरीगंगा नगरपालिका

कृषि-वन समन्वय समितिको बैठक/काम कर्तव्य र अधिकार

- कृषि-वन समन्वय समितिको बैठक बर्षमा कम्तीमा दुई पटक संयोजकले तोकेको स्थान र मितिमा बस्नेछ ।
- समितिले उपयुक्त ठानेको कृषि-वनका विषय विज्ञ, विकास साझेदार निकाय वा अन्य व्यक्ति/निकायलाई आमन्त्रित सदस्यको रूपमा बैठकमा सहभागी गराउन सक्नेछ ।
- समितिको बैठक सम्बन्धी अन्य कार्यविधि समिति आफैले निर्धारण गरेबमोजिम हुनेछ ।
- समितिले आवश्यकता अनुसार विभिन्न उपसमितिरूपमा गठन गर्न सक्नेछ । उपसमितिको काम, कर्तव्य, अधिकार र कार्यक्षेत्र समितिले तोकेबमोजिम हुनेछ ।

५.३ कृषि-वन विकास कोषको स्थापना र व्यवस्थापन

नगरपालिका भित्र कृषि-वनको समग्र विकासको लागि हाल अलग अलग रूपमा कार्यान्वयन भैरहेका कृषि, पशुपंछी र वन विकास सम्बन्धी कार्यक्रमहरूलाई एकीकृत एवं समन्वयतात्मक तवरले कार्यान्वयन गर्नु पर्ने हुन्छ । यसको लागि कृषि-वन विकास कोषको स्थापना र सञ्चालन एक उपयुक्त माध्यम हुने देखिन्छ । यसको लागि संघ र प्रदेशको आर्थिक ऐनसंग नबाझिने गरी सम्बन्धित निकायसंगको समन्वयमा नगरपालिकाले आफ्नै ऐन बनाई यस्तो कोषको स्थापना र सञ्चालन गर्न सक्नेछ ।

कोषको सम्भाव्य स्रोतहरूमा संघीय तथा प्रादेशिक सरकारबाट दिइने अनुदान, नगरपालिकाको बजेटको केही अंश, सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहले वन पैदावार बिक्रीबाट प्राप्त गरेको रकम मध्ये नियमानुसार नगरपालिकाको कोषमा जम्मा गरिने रकम वा समूहले निर्णय गरी आफ्नो कोषबाट यस कोषमा दिने अनुदान, विकास साझेदार निकायबाट कृषि-वनको विकास र प्रवर्धनको लागि प्राप्त हुने रकम; कुनै व्यक्ति वा उद्यमीबाट महिला, विपन्न वा बेरोजगार युवा लक्षित हुने कार्यक्रममा सशर्त वा निशर्त लगानी गर्ने गरी दिइने दानदातव्य वा चन्दा र अन्य स्रोतहरू रहन सक्नेछन् ।

रणनीति तथा कार्ययोजनामा तय गरिएका कार्यक्रम/क्रियाकलाप कार्यान्वयनमा कोषको रकम विनियोजन गर्दा महिला, युवा, साना किसान, विपन्न र बेरोजगार वर्ग लक्षित हुने कार्यक्रमलाई प्राथमिकता दिनु पर्नेछ । यस्ता वर्ग लक्षित विशेष खालका कृषि-वन आयमूलक कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्दा अनुदान वा ऋण उपलब्ध गराउन अत्यावश्यक रहेको भन्ने देखिएमा नगरकार्यपालिकाको निर्णयमा कोषको रकमबाट केही रकम अनुदान वा ऋण स्वरूप उपलब्ध गराउन सकिनेछ । तर कृषि-वन सम्बन्धी के कस्ता कृयाकलापका लागि प्रति परिवार वा समूह के कति रकम सम्म अनुदान वा ऋण स्वरूप उपलब्ध गराउने र यसका लागि के के प्रक्रिया पूरा गर्नु पर्ने भन्ने लगायतका विषय समेत ऐनमा समेटिएमा कृषि-वन विकास कोषको स्थापना र सञ्चालनमा सहज हुने देखिन्छ ।

कोषमा जम्मा हुने रकम बाहेक कुनै संघ संस्था वा निकायले यस रणनीति तथा कार्ययोजना कार्यान्वयनलाई सहयोग पुग्ने गरी नगरपालिका भित्र कृषि-वनको विकासका लागि बजेट सहितको कार्यक्रम विनियोजन समेत गर्न सक्नेछन् तर उक्त कार्यक्रम यस रणनीति तथा कार्ययोजना एवं उक्त आर्थिक ऐन पालना गर्ने गरी तय गरिएको र नगरपालिकाबाट अनुमोदन समेत भएको हुनु पर्नेछ । उक्त कार्यक्रमको कार्यान्वयन नगरपालिकाले सम्बन्धित संरचना मार्फत गर्न गराउन सक्नेछ । त्यस्तो संस्था वा निकायले आफै कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न चाहेमा भने यस नगरपालिकाको सहमति लिई कार्यान्वयन तथा अनुगमन मूल्याङ्कन चरणमा नगरपालिकाको सहभागितामा हुनेछ ।

यस्तो कोषको स्थापना नभए सम्म नगरपालिकाले वार्षिक रूपमा कृषि, पशुपंछी र वन सम्बन्धी कार्यक्रमहरूको तर्जुमा गर्दा यस कृषि-वन रणनीति तथा कार्ययोजनामा उल्लेखित कार्यक्रमहरूलाई समेट्नु पर्नेछ भने वन सम्बन्धी कार्यक्रम तय गर्दा सम्बन्धित निकायहरूसंगको समन्वय र सहकार्यमा गरिनेछ ।

५.४ अनुगमन तथा मूल्याङ्कन

कृषि-वन रणनीति तथा कार्य योजनामा व्यवस्था भएका कार्यक्रमहरू नगरपालिकाको वार्षिक योजना मार्फत कार्यान्वयन गरिने भएकाले लक्षित उपलब्धीहरू हासिल गर्न नियमित एवम् प्रभावकारी अनुगमन हुनु अनिवार्य रहेको छ । चौमासिक र वार्षिक प्रगति समीक्षाको समयमा यस योजनामा तय गरिएका कार्यक्रमहरू के कति कार्यान्वयन भए र अपेक्षित प्रतिफलहरू के कति हासिल भएका छन् भन्ने विषयलाई समेट्नु पर्नेछ ।

उपयुक्त अनुगमन विधी, विषयवस्तु, जिम्मेवारी र अनुगमन मूल्याङ्कनका अपेक्षित प्रतिफलको चेक लिष्ट अनुसूची १२ मा प्रस्तुत गरिएको छ । नगरपालिकाको उपप्रमुखको अध्यक्षतामा गठन हुने अनुगमन समितिले अनुगमन गर्दा अनुसूची १ मा उल्लेखित प्रमुख कार्यक्रम एवं क्रियाकलापहरूको निर्धारित समय, गुणस्तर, परिमाण, सञ्चालन गरिने स्थान तथा लक्षित वर्गमा कार्यक्रम सञ्चालन भई उनीहरू लाभान्वित भए नभएको वा त्यसबाट अपेक्षित उपलब्धी हासिल भए नभएको, लागत प्रभावकारितालाई मुख्य आधार मानिने छ । यस्ता नतिजामुखी सूचकहरू तयार पारी सेवाग्राही र सरोकारवालाहरू (लक्षित वर्ग समेत) संलग्न हुने गरी संयुक्त अनुगमन, सार्वजनिक परीक्षण/सुनुवाई (Public auditing/hearing) तथा मूल्याङ्कनको विकास गर्नु पर्नेछ । अनुगमन मूल्याङ्कनको आवश्यक व्यवस्था नगर कार्यपालिकाले गर्नुपर्नेछ ।

सञ्चालित कार्यक्रम/क्रियाकलापहरूमा पारदर्शिता, लागत प्रभावकारिता, जवाफदेहिता एवं दिगोपना सुनिश्चित भएको छ छैन सो को प्रभाव मूल्याङ्कन तैस्रो पक्षबाट हुनेछ भने पृष्ठपोषण, रिपोर्टिङ्ग र समीक्षाको लागि नगरपालिकाले आवश्यक व्यवस्था मिलाउनेछ । यसका साथै न्यायोचित लाभको सुनिश्चितता र फिल्डस्तरमा आएका विवाद समाधान गर्ने काम समेत अनुगमन समितिले गर्नेछ । कृषि-वन रणनीति कार्यान्वयनको नियमित अनुगमन कार्य कृषि-वन शाखा स्थापना नहुन्जेल नगरपालिका अन्तर्गतको कृषि विकास शाखाले गर्नेछ । अनुगमन तथा मूल्याङ्कनमा सरोकारवालाहरूको सहभागितालाई यथासम्भव प्राथमिकता दिनुपर्नेछ ।

५.५ अपेक्षित उपलब्धी एवं प्रतिफल

यस कृषि-वन रणनीति तथा कार्ययोजनाको सफल एवं प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट धेरै सकारात्मक प्रभावहरू पर्ने देखिन्छन्, जुन बुँदागत रूपमा तल दिइएको छ (तालिका नं. ६) :-

सामाजिक - आर्थिक क्षेत्रमा पर्ने सकारात्मक प्रभाव

१. स्थानीय समुदाय, कृषक, युवा, बेरोजगार, विपन्न वर्ग, महिला सबैले कृषि-वनको कार्यान्वयनबाट आर्थिक लाभ लिन सक्नेछन् । आगामी ५ वर्ष सम्ममा स्थानीय समुदाय, कृषक, युवा, बेरोजगार, विपन्न वर्ग, महिला, दलित, जनजाति लगायतका लक्षित वर्ग तर्फ कम्तिमा ४६५ जनाले विभिन्न कृषि-वन कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गरी (आँशिक) रोजगारीका अवसर प्राप्त गर्नुका साथै उनीहरूको जीवनस्तर सुधारमा योगदान पुग्ने गरी आर्थिक लाभ लिनेछन् ।
२. वृक्षारोपण लगायत कृषि-वनको विकास र विस्तार सम्बन्धी विभिन्न कृषकलाप कार्यान्वयन गर्दा तालिम प्राप्त कृषि-वन सहजकर्ताहरू परिचालित हुने र यसबाट उनीहरूले रोजगारी (आँशिक) समेत प्राप्त गर्ने अपेक्षा गरिएको छ । २०० जनालाई दिइने प्रशिक्षक प्रशिक्षण तालिमबाट प्रत्येक वार्डमा सरदर ४ जना गरी नगरपालिका भित्र कम्तिमा ५२ जना कृषि-वन सहजकर्ताको रूपमा कार्य गर्न सक्षम हुनेछन् ।
३. आगामी दश वर्ष सम्ममा हासिल हुनसक्ने अपेक्षित प्रतिफल (Outcomes) मा कृषि-वनको विकास एवं विस्तार गर्न सकिने सम्भाव्य सबै किसिमका जमिनहरू मध्ये कम्तिमा ५०० हेक्टर जमिन कृषि-वनको रूपमा उच्चतम सदुपयोग भई उत्पादन र उत्पादकत्वमा बृद्धि हुनेछ । यस मध्ये करिब २०० हेक्टर बाँझो जमिन (निजी कृषियोग्य जमिन, सामुदायिक वन, मध्यवर्ती क्षेत्र र सार्वजनिक जग्गा) को सदुपयोगसमेत हुनेछ ।
४. कृषि-वन उपजको स्थानीय तहमै प्रशोधन भई बजारको समेत विकास भएको हुनेछ ।

तालिका नं. ६: आगामी दश वर्षका केही अपेक्षित उपलब्धीहरू

अपेक्षित उपलब्धीहरू	परिमाण (इकाई)	कैफियत
बाँझो जग्गाको सदुपयोग (१० वर्षमा)	२०० हेक्टर	<ul style="list-style-type: none"> निजी जग्गामा खेतवारीमा आधारित कृषि-वन प्रणाली १३ स्थानबाट ०.५ हेक्टरका दरले ६.५ हेक्टर बहुतले कृषि-वन प्रणाली (निजी जग्गा) ८ स्थानबाट ४ हेक्टर नगरपालिका भित्रका सामुदायिक वनहरूमा रहेका खाली जग्गा जम्मा करिव ५२ हेक्टर (जग्गा विनियोजन समेत) नगरपालिका भित्रको मध्यवर्ती क्षेत्र (कृषि र वन) मा कूल १५ हेक्टर सार्वजनिक जग्गा (सडक, उद्यान) ७ हेक्टर खोला किनार ७ हेक्टर आगामी ५ वर्षमा जम्मा ९१.५ हेक्टर; आगामी १० वर्षमा करिव २०० हेक्टर
कृषि-वन प्रणालीमा प्रयोग गरिने सबै खालका जग्गाको क्षेत्रफल (१० वर्षमा)	५०० हेक्टर	माथी उल्लेखित बाँझो जग्गा र हाल कृषिमा प्रयोग भएका निजी जग्गामा कृषि-वन प्रणालीको विकास तथा विस्तार हुँदै जाने अपेक्षा गरिएकोले आगामी १० वर्षमा नगरपालिका भित्र कृषि-वन प्रणालीमा प्रयोग गरिने सबै खालका जग्गाको क्षेत्रफल करिव ५०० हेक्टर पुग्ने अनुमान गरिएको ।
रोजगारी (आंशिक) तथा जिविकोपार्जन सुधार (५ वर्षमा)	४६५ जना	<ul style="list-style-type: none"> प्रशिक्षक प्रशिक्षण तालिम २०० जनालाई दिइने र यसबाट कम्तिमा प्रत्येक वार्डमा ४ जना गरी कम्तिमा ५२ जना कृषि-वन सहजकर्ताको रूपमा सीप विकास तालिमबाट ३०० जना मध्ये कम्तिमा २०० जनाको जिविकोपार्जन सुधार कृषि-वन महिला उद्यमशीलता विकास तालिमबाट १०० जना मध्ये कम्तिमा ५० जनाको जिविकोपार्जन सुधार रुख र माहुरी कार्यक्रमबाट १०० जना मध्ये कम्तिमा ५० जनाको आंशिक रोजगारी ४ वटा नर्सरीमा कम्तिमा ८ जना तथा ४ वटा उद्यानमा ८ जना गरी १६ जनालाई आंशिक रोजगारी लक्षित वर्गका लागि आयआर्जन र जग्गा विनियोजनबाट ८ समूहमा कम्तिमा ४० जनाले आंशिक रोजगारी व्यावसायिक सामुहिक खेती ८ समूहबाट कम्तिमा ४० जनाले आंशिक रोजगारी कोशेली गृह तथा कृषि-वन उपज प्रशोधनबाट कम्तिमा ९ जनालाई (आंशिक) रोजगारी प्राङ्गारिक कृषि-वन नमुना गाउँ कार्यक्रमबाट कम्तिमा ८ जनालाई (आंशिक) रोजगारी ।

स्थानीय, प्रादेशिक एवं राष्ट्रिय लक्ष्य तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धतामा सहयोग

१. राष्ट्रिय कृषि-वन नीतिको कार्यान्वयनमा योगदान पुग्ने ।
२. संघ तथा प्रदेशका वन, कृषि तथा पशुपंक्षी विकाससंग सम्बन्धित मन्त्रालयहरूको कृषि-वन सम्बन्धी नीति र कार्यक्रम कार्यान्वयनमा योगदान पुग्ने ।
३. नगरपालिकाको कृषि-वन सम्बन्धी वार्षिक कार्यक्रम सफल रूपमा कार्यान्वयन भई कृषि-वन रणनीति तथा कार्ययोजनाको लक्ष्य, उद्देश्यहरू हासिल गर्न मद्दत पुग्ने ।
४. विकास साझेदारको रणनीतिक योजना वा कार्यक्रममा योगदान तथा साझेदारी ।
५. नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय फोरमहरूमा गरेका जलवायु परिवर्तन अनुकूलन, वातावरण तथा जैविक विविधता संरक्षण, खाद्य सुरक्षा तथा पोषण जस्ता सरकारी प्रतिवद्धताहरू पुरा गर्न समेत योगदान पुर्याउने ।

५.६ कार्यक्रमको दिगोपना तथा विस्तार

कार्यक्रमको दिगोपना तथा विस्तारको लागि अत्यावश्यक पक्षहरूमा संस्थागत, नीति कार्यक्रम, कानून, बजेट, जनशक्ति, जग्गाको उपलब्धता, उत्पादन सामग्री, बजार सुनिश्चितता आदि पर्दछन् । नगरपालिकास्तरीय कृषि-वन समन्वय समितिको गठनवाट सरोकारवालासंगको समन्वय प्रभावकारी भै कार्यक्रम कार्यान्वयनमा विभिन्न सहयोग प्राप्त गर्न मद्दत पुग्नेछ । कृषि-वन शाखाको स्थापना र सञ्चालनवाट कृषि-वन सम्बन्धी समग्र पक्षको समन्वय, कार्यक्रम कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन, अभिलेखीकरण, रिपोर्टिङ्ग तथा समीक्षामा जिम्मेवार हुनेछ ।

कृषि-वन विकास कोषको स्थापना र व्यवस्थापन भएमा विभिन्न सहयोगी निकायवाट कार्यक्रममा हुने सहयोगको सुनिश्चितता गर्न समेत मद्दत पुग्नेछ ।

यसका साथै क्लष्टरको आधारमा गरिने कार्यक्रमवाट वडा वडा र टोल टोल सम्म कार्यक्रम सन्तुलित रूपमा सञ्चालन गर्न र वडावासीमा कार्यक्रम प्रति अपनत्व विकास गर्न मद्दत पुग्ने हुँदा कार्यक्रमको दिगोपनामा सहयोग पुग्नेछ । क्लष्टर स्तरवाट सहभागी गराई सञ्चालन गरिने कृषि - वन सम्बन्धी प्रशिक्षक प्रशिक्षण तालिमवाट प्रत्येक क्लष्टरमा कृषि-वन सहजकर्ता तयार हुनेछन् । उनीहरूले कार्यक्रम विस्तारमा सहयोगी भूमिका निर्वाह गर्ने र यसबाट (आंशिक) रोजगारी समेत प्राप्त गर्न सक्नेछन् । यसका साथै कृषि-वन मेला प्रदर्शनी, कोशेली गृह सञ्चालन, उद्योगसंग खरिद सम्झौता जस्ता कार्यक्रमवाट उत्पादित कृषि-वन उपजको बिक्री वितरण तथा बजारीकरणमा समेत सहयोग पुग्ने हुँदा कार्यक्रमको दिगोपना तथा विस्तारमा थप मद्दत पुग्ने देखिन्छ ।

५.७ व्याख्या, परिमार्जन र बाधा अडकाउ फुकाउ

यस कृषि-वन रणनीति तथा कार्ययोजनाको व्याख्या गर्ने अन्तिम अधिकार भेरीगंगा नगर कार्यपालिकालाई हुनेछ । तथापि, नगरपालिका अन्तरगत अवस्थित राष्ट्रिय वन वा राष्ट्रिय निकुञ्जको मध्यवर्ती क्षेत्रसंग सम्बन्धित विषयका सम्बन्धमा कुनै विवाद, द्विविधा वा अस्पष्टता भएमा नगरपालिकाले सो सम्बन्धी प्रचलित कानूनलाई आधार मानी तथा आवश्यकता र अवस्था हेरी सम्बन्धित निकायको लिखित राय समेत लिन सक्नेछ । कृषि-वन कार्यक्रमको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन समेतको आधारमा समीक्षा गरी यस कृषि-वन रणनीति तथा कार्ययोजना कार्यान्वयनको उपलब्धीको अवस्था हेरी आवश्यकता अनुसार नगर कार्यपालिकाले यसलाई पुनरावलोकन एवं परिमार्जन गर्न सक्नेछ । यस रणनीतिका सम्बन्धमा कुनै बाधा अडकाउ परेमा रणनीतिको प्रतिकूल नहुने गरी प्रचलित कानून बमोजिम नगरपालिकाले त्यस्ता बाधा अडकाउ फुकाउन आवश्यक निर्णय गर्न सक्नेछ ।

सन्दर्भ सामग्री

Bheriganga Municipality, Facts and Statistics. Dec 9, 2019

Dr. Swoyambhu Man Amatya and Kanhaiya Raj Shrestha, 2001. Nepal Forestry Handbook,
Nepal Foresters' Association, Babar Mahal, Kathmandu, 2001

आयोजना सूचना व्यवस्थापन प्रणाली, कर्णाली प्रदेश योजना आयोग, projects.karnali.gov.np

कर्णाली प्रदेश प्राङ्गारिक कृषि ऐन, २०७६; भूमि व्यवस्था कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, वीरेन्द्रनगर, सुर्खेत

कर्णाली प्रदेश वन ऐन, २०७८ तथा कर्णाली प्रदेश वन नियमावली, २०८०; कर्णाली प्रदेश सरकार, उद्योग पर्यटन वन तथा वातावरण मन्त्रालय, वीरेन्द्रनगर, सुर्खेत

खर्क नीति, २०६८; नेपाल सरकार, कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय, सिंहदरवार, काठमाडौं, नेपाल

नमुना प्रांगारिक कृषि फार्म स्थापना तथा सञ्चालन प्राविधिक निर्देशिका, २०७९, भूमि व्यवस्था कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, वीरेन्द्रनगर, सुर्खेत र संयुक्त राष्ट्रसंघीय खाद्य तथा कृषि संगठन, पुल्चोक, ललितपुर, नेपाल
राष्ट्रिय कृषि-वन नीति, २०७६; नेपाल सरकार, कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय, सिंहदरवार, काठमाडौं, नेपाल

वन ऐन, २०७६ तथा वन नियमावली, २०७९; नेपाल सरकार, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, सिंहदरवार, काठमाडौं, नेपाल

वार्षिक प्रगति पुस्तिका (आ.ब. २०७९।८०), भूमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, वीरेन्द्रनगर, सुर्खेत

वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन (आ.ब. २०७९।८०), डिभिजन वन कार्यालय, वीरेन्द्रनगर, सुर्खेत,

भेरीगंगा नगरपालिका कृषि ऐन, २०७८; भेरीगंगा नगरपालिका, सुर्खेत

भेरीगंगा नगरपालिका वन संरक्षण ऐन, २०८०; भेरीगंगा नगरपालिका, सुर्खेत

राष्ट्रिय वन नीति, २०७५; नेपाल सरकार, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, सिंहदरवार, काठमाडौं, नेपाल

सोहो योजना (आ.ब. २०८१/८२ - २०८५/८६); राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरवार, काठमाडौं, नेपाल

अनुसूचीहरू

अनुसूची १: कृषि-वन रणनीति कार्यान्वयन योजना

सि.नं	प्रमुख क्रियाकलापहरू	इकाइ	लक्ष्य परिमाण	आर्थिक वर्ष					प्रति इकाइ लागत (रु. हजार)	अनुमानित बजेट (रु. हजार)
				०८१। ८२	०८२। ८३	०८३। ८४	०८४। ८५	०८५। ८६		
१ कृषि-वन सचेतनामूलक कार्यक्रम										
क	कृषि वन सम्बन्धी सचेतना कार्यक्रम सञ्चालन तथा सहभागिता	संख्या	८	०	३	३	३	३	१०	८०
ख	होर्डिङ्ग बोर्ड डिस्प्ले	संख्या	२१	१	५	९	६	४	२५	५२५
ग	विद्यालयमा कृषि-वन विशेष कक्षा सञ्चालन	संख्या	१४	०	४	४	४	४	१०	१४०
घ	कृषि-वन सम्बन्धी अतिरिक्त क्रियाकलाप (अन्तर विद्यालय स्तरीय)	संख्या	४	०	१	१	१	१	८०	३२०
ङ	जनचेतनामूलक सामग्री उत्पादन तथा वितरण	संख्या	५	१	१	१	१	१	१००	५००
च	रेडियो एफ. एम. मार्फत कृषि-वन प्रणालीको प्रसार	महिना	४८	०	१२	१२	१२	१२	२०	९६०
छ	वन व्यवस्थापन अभियान (वनको मिचाहा प्रजाति तथा नरुचाइएका प्रजातिहरू)	हेक्टर	५	०	२	२	२	२	१००	५००
ज	वन डढेलो नियन्त्रण अभियान	संख्या	४	०	२	२	२	२	७५	३००
कृषि-वन सचेतनामूलक कार्यक्रमको संख्या १०९ र कूल बजेट रु. ३३,२५,०००/-										
२ कृषि-वन क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम										
क	कृषि-वन सीप विकास तालिम (क्लष्टरस्तरीय)	संख्या	१०	०	४	४	४	०	१५०	१५००
ख	कृषि-वन महिला उद्यमशीलता विकास तालिम (नगरपालिका स्तरीय)	संख्या	४	०	१	१	१	१	३००	१२००
ग	पर्याकल्चर तालिम (क्लष्टर स्तरीय)	संख्या	१०	०	३	३	३	३	१००	१०००
घ	निजी जग्गामा गह्रा सुधार / SALT प्रविधि प्रदर्शन	संख्या	८	०	२	२	२	२	५०	४००
ङ	घर बगैँचा तालिम (क्लष्टर स्तरीय)	संख्या	१३	०	४	४	४	४	१००	१३००
च	मानव-वन्यजन्तु द्वन्द्व व्यवस्थापन तालिम	संख्या	१०	०	४	४	४	०	१००	१०००
छ	कृषि-वन प्रशिक्षक प्रशिक्षण तालिम (नगरपालिका स्तरीय)	संख्या	८	०	२	२	२	२	१५०	१२००
ज	स्थानीय तहका कर्मचारीहरूका लागि क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम (नगरपालिका स्तरीय)	संख्या	४	०	१	१	१	१	१५०	६००
झ	रुख र माहुरी (Trees and Bees) सम्बन्धी क्षमता विकास	संख्या	४	०	१	१	१	१	१५०	६००
ञ	तालिम सहभागीलाई गोला सहितको माहुरी घर तथा सामग्री वितरण	जना	१००	०	२५	२५	२५	२५	१५	१५००
कृषि-वन क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रमको जम्मा तालिम संख्या ५५, तालिम सहभागी संख्या १५०० समेत गरी कूल बजेट रु. १०३,००,०००/-										
३ गुणस्तरीय विरूवा उत्पादन, वितरण र सहयोग कार्यक्रम										
क	नर्सरी स्थापना तथा सुदृढीकरण	संख्या	६	०	२	२	०	०	१००	६००
ख	विरूवा उत्पादन र वितरण	हजार								
	रूख विरूवा	हजार	५०	०	१०	१५	१५	१०	२०	१०००

	डाले घाँस	हजार	४५	०	१०	१०	१०	१५	१५	६७५
	भुइँ घाँस	हजार	६५	०	१५	१५	२०	१५	४	२६०
	जडिवुटी	हजार	४०	०	१०	१०	१०	१०	२५	१०००
	फलफूल	हजार	६५	०	१०	१५	२०	२०	४०	२६००
ग	कृषि-वन वृक्षारोपण कार्यक्रम	हेक्टर	१६	०	२	२	२	२	१००	१६००

गुणस्तरीय विरुवा उत्पादन, वितरण र सहयोग कार्यक्रम तर्फ जम्मा विरुवा उत्पादन तथा रोपण २,६५,०००, कृषि-वन वृक्षारोपण क्षेत्र ०८ हेक्टर समेत गरी कूल बजेट रु. ७७,३५,०००/-

४	हरित मैत्री पूर्वाधार निर्माण तथा सुधार कार्यक्रम									
क	पानी संकलन पोखरी निर्माण	संख्या	१५	०	२	२	२	२	१००	१५००
ख	साना सिंचाई योजना निर्माण तथा मरम्मत सुधार	संख्या	१३	०	४	५	३	१	५०	६५०
ग	बर्षादको पानी संकलन प्रदर्शन	संख्या	८	०	२	२	२	२	२५	२००
घ	उपल्लो तटीय क्षेत्रमा ट्रेन्च निर्माण	संख्या	८	०	२	२	२	२	५०	४००
ङ	जैविक विविधता उद्यान निर्माण	संख्या	४	०	१	१	१	१	१००	४००
च	गोठ/खोर/भकारो सुधार कार्यक्रम	संख्या	१६	०	४	४	४	४	१०	१६०
छ	सहरीक्षेत्र सडक सुन्दरता कार्यक्रम	कि. मि.	२	०	०.५	०.५	०.५	०.५	१००	२००
ज	सडक किनारा वृक्षारोपण	कि. मि.	६	०	२	२	१	१	१५०	९००
झ	सहरी कृषि-वन उद्यान स्थापना र सञ्चालन	संख्या	५	०	१	१	१	१	३००	१५००

हरित मैत्री पूर्वाधार निर्माण सुधार कार्यक्रममा ०८ कि.मि. वृक्षारोपण, ६१ वटा विभिन्न पूर्वाधार निर्माण र कूल बजेट रु. ५९,१०,०००/-

५	कृषि-वन उपजको उत्पादन तथा उत्पादकत्व अभिवृद्धि कार्यक्रम									
क	नमूना कृषि-वन स्थापना	संख्या								
	खेतवारीमा आधारित कृषि-वन	संख्या	१३	०	४	४	३	२	५०	६५०
	खेतवारीमा आधारित नमूना व्यावसायिक बहुतले कृषि-वन प्रणाली	संख्या	८	०	२	२	२	२	५०	४००
	वनमा आधारित कृषि-वन	संख्या	१३	०	४	४	३	२	५०	६५०
	नदी उकास जग्गामा आधारित कृषि-वन	संख्या	२	०	१	१	०	०	५०	१००
	मध्यवर्ती क्षेत्रमा आधारित कृषि-वन	संख्या	५	०	१	२	१	१	५०	२५०
	सहरी कृषि-वन	संख्या	८	०	२	२	२	२	१००	८००
	खोला किनारमा कृषि-वन वृक्षारोपण	हेक्टर	७	०	२	३	२	०	५०	३५०
ख	पुरस्कार तथा प्रोत्साहन	संख्या	४	०	१	१	१	१	७५	३००
ग	अवलोकन भ्रमण कार्यक्रम	संख्या	४	०	१	१	१	१	३५०	१४००
घ	लक्षित वर्गका लागि आय आर्जन कार्यक्रम	संख्या	४	०	१	१	१	१	१००	४००
ङ	कृषि-वन प्रणालीमा आधारित व्यावसायिक सामुहिक खेती प्रोत्साहन कार्यक्रम (महिला तथा विपन्न वर्ग लक्षित)	समूह	८	०	२	२	२	२	१००	८००
च	कृषि-वन मेला प्रदर्शनी (नगरपालिकास्तर)	संख्या	४	०	१	१	१	१	१५०	६००
छ	प्रांगारिक कृषि-वन नमूनाको विकास (पाइलटिङ्ग कार्यक्रम)	संख्या	१	०	१	०	०	०	४००	४००
ज	प्रांगारिक मल उत्पादन सहयोग कार्यक्रम	संख्या	२५	०	६	७	६	६	१०	२५०
झ	विपन्न वर्गका लागि कबुलियतमा जग्गा विनियोजन कार्यक्रम (सामुदायिक वनको खाली जग्गा)	समूह	४	०	१	१	१	१	१००	४००

नमूना कृषि-वन स्थापना ४९, खोला किनारमा वृक्षारोपण ७ हे. समेत गरी उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि कार्यक्रमको जम्मा बजेट रु. ७७,५०,०००/-

कृषि-वन उपज मूल्य श्रृंखला अभिवृद्धि कार्यक्रम											
क	बजारीकरण सहयोग कार्यक्रम	संख्या	५	१	१	१	१	१	१	४००	२०००
ख	बजार सूचना प्रणाली स्थापना	संख्या	४	०	१	१	१	१	१	१००	४००
ग	कृषि-वन उद्यमशीलता विकासमा व्याज अनुदान सहयोग कार्यक्रम	संख्या	४	०	१	१	१	१	१	१०००	४०००
घ	कृषि-वन उपजको प्रशोधन र ब्राण्डिङ्ग (Processing and Branding) मा सहयोग कार्यक्रम	संख्या	४	०	१	१	१	१	१	४००	१६००
ड	कोशेली गृह स्थापना तथा सञ्चालन	संख्या	४	०	१	१	१	१	१	२५०	१०००
कृषि-वन मूल्य श्रृंखला अभिवृद्धि कार्यक्रम २१ वटाको लागि जम्मा बजेट रु. ९०,००,०००/-											
अध्ययन, अनुगमन, मूल्याङ्कन तथा समन्वय कार्यक्रम											
क	सरोकारवालाहरूसंग समन्वय तथा अन्तरक्रिया गोष्ठी	संख्या	४	०	१	१	१	१	१	५०	२००
ख	कृषि-वन समन्वय समितिको बैठक सञ्चालन	संख्या	९	१	२	२	२	२	२	२०	१८०
ग	प्रगति समीक्षा गोष्ठी	संख्या	१८	२	४	४	४	४	४	२०	३६०
घ	कृषि-वन कार्यक्रमको अनुगमन भ्रमण	संख्या	१३	१	३	३	३	३	३	२५	३२५
ड	सम्भाव्य कृषि-वन सर्भेक्षण कार्यक्रम	संख्या	४	४	०	०	०	०	०	१००	४००
च	खाली जग्गाको तथ्याङ्क संकलन र अध्यावधिक	संख्या	४	४	०	०	०	०	०	५०	२००
छ	नगरपालिकाका सबै वडा र भू-उपयोग समेटिने गरी माटोको नमुना संकलन तथा परीक्षण	नमुना	१००	०	१००	०	०	०	०	३	३००
ज	कृषि-वनमा आधारित नव प्रवर्तन (Start up / Innovation) प्रवर्धन कार्यक्रम	संख्या	४	०	१	१	१	१	१	१५०	६००
झ	कृषि-वन सूचीकरण कार्यक्रम	संख्या	५	१	१	१	१	१	१	५०	२५०
ञ	कृषि वन कार्यक्रमको मध्यावधी मूल्याङ्कन (आ.व. २०८५/८६)	पटक	१						१	५००	५००
ट	वार्षिक कृषि-वन पुस्तिका प्रकाशन	संख्या	४	०	१	१	१	१	१	१५०	६००
अध्ययन अनुगमन, मूल्याङ्कन तथा समन्वय कार्यक्रमको जम्मा रु. ३९,१५,०००/-											
५ वर्षको लागि कूल अनुमानित बजेट रु. ४ करोड ७९ लाख ३५ हजार मात्र ।											
वार्षिक अनुमानित बजेट रु. ९५ लाख ८७ हजार ।											

नोट: माथि उल्लेखित क्रियाकलापहरूको प्रस्तावित बजेटलाई प्रचलित नर्सको आधारमा इस्टिमेट गरी कार्यान्वयन गर्नु पर्नेछ ।

अनुसूची २: कार्यान्वयन योजनाका प्रमुख क्रियाकलापहरू र सञ्चालन प्रक्रिया

क्र.सं.	प्रमुख क्रियाकलापहरू	जिम्मेवार निकाय	सहयोगी निकाय	कार्यक्रम सञ्चालन प्रक्रिया
१	कृषि-वन सचेतना कार्यक्रम			
क	कृषि-वन सम्बन्धी सचेतना कार्यक्रम सञ्चालन तथा सहभागिता	भे.न.पा.	विद्यालय, सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह (सा.व.उ.स.), सहकारी, कृषक समुह	कृषि-वन सम्बन्धी विविध पक्षमा (वातावरण, जैविक विविधता संरक्षण र खाद्य सुरक्षा) जागृती र जनचेतना अभिवृद्धि गर्न प्रत्येक वर्ष जुन ०५ मा मनाइने विश्व वातावरण दिवस, मे २२ को जैविक विविधता र अक्टोबर १६ को विश्व खाद्य दिवस जस्ता कार्यक्रम मनाउन र सहभागिता जनाउन प्रचार प्रसार सामग्री, प्लेकार्ड, र्याली व्यवस्थापन, समारोहको आयोजना, चियापान सहित विविध कार्यक्रमको लागि ।
ख	होर्डिङ्ग बोर्ड डिस्प्ले	भे.न.पा.	कृषक, सहकारी, सा.व.उ.स.	कृषि-वन प्रणाली प्रति सचेतना बढाउनका लागि विभिन्न सामग्रीहरू तयार पारी धेरै मानिसहरूको आवतजावत हुने सार्वजनिक स्थानमा र बढी प्रभाव दिने उपयुक्त स्थलमा डिस्प्ले गर्न होर्डिङ्ग बोर्ड तयारी र स्टाण्डका लागि ।
ग	विद्यालयमा कृषि-वन विशेष कक्षा सञ्चालन	भे.न.पा.	कृषि-वन सम्बन्धी शिक्षण संस्था, विद्यालय	हरेक क्लष्टरका ४/४ विद्यालयका विद्यार्थीहरूलाई कृषि-वन प्राविधिक तथा मध्यपश्चिम विश्वविद्यालयसंगको समन्वयमा वि. एस्सी. एग्रीकल्चरमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूसमेत परिचालन गरी कृषि-वन प्रति विद्यालय तहबाट नै आधारभूत जानकारी उपलब्ध गराउन विशेष कक्षा सञ्चालन गर्दा खाजा र प्रशिक्षक भत्ताको लागि ।
घ	कृषि-वन सम्बन्धी अतिरिक्त क्रियाकलाप (अन्तर विद्यालयस्तरीय)	भे.न.पा.	विद्यालय	कृषि-वन सम्बन्धी निबन्ध, हाजिरी जवाफ, लोकदोहोरी लगायत अन्य प्रतियोगितात्मक कार्यक्रम सञ्चालन गर्न स्टेशनरी सामग्री, खाजा, मूल्यांकन समितिका सदस्यहरूलाई भत्ता र विद्यार्थीलाई पुरस्कार ।
ङ	जनचेतनामूलक सामग्री उत्पादन तथा वितरण	भे.न.पा.	कृषक, डिभिजन वन कार्यालय (डि. व. का.), सा.व.उ.स., बर्दिया रा.नि. कार्यालय	कृषि-वन प्रणाली प्रति सचेतना बृद्धिका लागि विभिन्न प्रचार प्रसार सामग्रीहरू निर्माण, छपाई, प्रकाशन र निःशुल्क वितरण ।
च	रेडियो एफ. एम. मार्फत कृषि-वन प्रणालीको प्रसार	भे.न.पा.	कृषक, डि. व. का., सा.व.उ.स., बर्दिया रा.नि. कार्यालय, स्थानीय एफ. एम.	धेरै कृषकहरूले सुन्ने स्थानीय एफ. एम. संग करार गरी मासिक रूपमा एक पटक उद्यमी, कृषक, समुह, कृषि-वन प्राविधिक, कर्मचारी, जनप्रतिनिधीहरूलाई समेटेर कृषि-वन सम्बन्धी छुलफल, वार्तालाप, सफल कथाहरू, अनुकरणीय अभ्यास, कृषि वन व्यवस्थापन, डढेलो नियन्त्रण लगायतका विषयवस्तुहरू केन्द्रित सामग्रीहरू तयार पारी प्रसारण गर्न ।
छ	वन व्यवस्थापन अभियान (वनको मिचाहा प्रजाति तथा नरूचाइएका प्रजातिहरू)	भे.न.पा. र डि. व. का. (सहकार्य)	सा.व.उ.स.	वनको मिचाहा प्रजाति तथा नरूचाइएका प्रजातिहरू व्यवस्थापन अभियान सञ्चालनका लागि प्रचार प्रसार, यातायात, सामग्री ढुवानी, खाजा खर्चको लागि ।
ज	वन डढेलो नियन्त्रण अभियान	भे.न.पा. र डि. व.का. (सहकार्य)	सा.व.उ.स., सुरक्षा निकाय, बर्दिया रा.नि. कार्यालय	वनमा डढेलो नियन्त्रणका लागि स्थानीय समुदाय परिचालन गरिने यस अभियानका लागि चाहिने वाटर व्याग लगायतका सामग्रीहरू सहित अभियान सञ्चालनको लागि ।

२	कृषि-वन क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम			
क	कृषि-वन सीप विकास तालिम (क्लष्टरस्तरीय)	भे.न.पा.	प्रशिक्षण केन्द्र, विकास साझेदार	भेरीगंगा नगरपालिकाको पहिलेको गाविसलाई क्लष्टर मानेर कृषि-वन सम्बन्धी उपयोगी सीपको विकासगरी स्थानीय रोजगारी सृजना गर्नेगरी सञ्चालन गरिने क्लष्टर स्तरीय तालिममा प्रशिक्षक भत्ता, खाजा, प्रशिक्षार्थी भत्ता, तालिम सामग्री, तालिम समारोह सञ्चालनका लागि ।
ख	कृषि-वन महिला उद्यमशीलता विकास तालिम (नगरपालिकास्तर)	भे.न.पा.	प्रशिक्षण केन्द्र, विकास साझेदार	महिला उद्यमशीलतामा रूची राखी तालिम पश्चात् केही व्यवसाय गर्ने सोच भएका महिलाहरूलाई सालको पातको टपरी बनाउने, बाँस तथा निगालाको उत्पादन, बावियोको डोरी, सिस्नोको पाउडर, कुशबाट वन्ने कुशासन जस्ता स्थानीय कृषि-वनजन्य उपजमा आधारित नगरपालिकास्तरीय तालिममा प्रशिक्षकभत्ता, खाजा, प्रशिक्षार्थीभत्ता, तालिम सामग्री, तालिम समारोह सञ्चालनका लागि ।
ग	पर्माकल्चर तालिम (क्लष्टर स्तरीय)	भे.न.पा.	प्रशिक्षण केन्द्र, विकास साझेदार	भेरीगंगा नगरपालिकाको पहिलेको गाविसलाई क्लष्टर मानेर पर्माकल्चर विषयमा सञ्चालन गरिने यस क्लष्टर स्तरीय तालिममा प्रशिक्षक भत्ता, खाजा, प्रशिक्षार्थी भत्ता, तालिम सामग्री, तालिम समारोहका लागि ।
घ	निजी जग्गामा गह्रा सुधार /SALT प्रविधि प्रदर्शन	भे.न.पा.	विकास साझेदार, स्थानीय कृषि प्रशिक्षक, डिभिजन वन कार्यालय (आवश्यकता अनुसार)	सबै क्लष्टरको प्रतिनिधित्व हुनेगरी निजी जग्गामा गह्रा सुधार एवं SALT (Sloping Agricultural Land Technology) प्रविधि सहितको प्रदर्शनका लागि जग्गा सम्प्याउने, जग्गाको लेभल मिलाउने, लेआउट गर्ने, विरूवा रोपण गर्ने कार्यका लागि ।
ङ	घर बगैँचा तालिम (क्लष्टर स्तरीय)	भे.न.पा.	प्रशिक्षण केन्द्र, विकास साझेदार	भेरीगंगा नगरपालिकाको पहिलेको गाविसलाई क्लष्टर मानेर घर बगैँचा सम्बन्धी क्लष्टर स्तरीय तालिममा प्रशिक्षक भत्ता, खाजा, प्रशिक्षार्थीभत्ता, तालिम सामग्री, तालिम समारोह सञ्चालनका लागि ।
च	मानव-वन्यजन्तु द्वन्द्व व्यवस्थापन तालिम	भे.न.पा., डि. व. का. र रा.नि.का. (सहकार्य)	विकास साझेदार, डिभिजन वन कार्यालय, बर्दिया रा.नि.कार्यालय, सा.व.उ.स.	मानव-वन्यजन्तु द्वन्द्व व्यवस्थापन सम्बन्धमा विस्तृत जानकारी गराई द्वन्द्व न्यूनीकरण गर्न सञ्चालन गरिने यस क्लष्टर स्तरीय तालिममा प्रशिक्षक भत्ता, खाजा, प्रशिक्षार्थी भत्ता, तालिम तथा सुरक्षा सामग्री, तालिम समारोह सञ्चालनका लागि ।
छ	कृषि-वन प्रशिक्षक प्रशिक्षण तालिम (नगरपालिका स्तर)	भे.न.पा.	प्रशिक्षण केन्द्र, विकास साझेदार	तालिममा सहजीकरण गर्न र प्रत्येक क्लष्टरमा भविष्यमा कृषि-वन सहजकर्ताको रूपमा समेत कार्य गर्न क्षमता विकास गरिने यस तालिममा प्रशिक्षक भत्ता, खाजा, प्रशिक्षार्थी भत्ता, तालिम सामग्री, तालिम समारोह सञ्चालनका लागि ।
ज	स्थानीय तहका कर्मचारीहरूका लागि क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम (नगरपालिका स्तर)	भे.न.पा.	प्रशिक्षण केन्द्र, विकास साझेदार	भेरीगंगा नगरपालिकामा कार्यरत कर्मचारीहरूको कृषि-वन सम्बन्धी ज्ञान, अनुगमन र रिपोर्टिङ लगायतका विषयमा क्षमता अभिवृद्धि गर्न सञ्चालन गरिने यस तालिममा प्रशिक्षक भत्ता, खाजा, प्रशिक्षार्थी भत्ता, तालिम सामग्री, तालिम समारोह सञ्चालनका लागि ।
झ	रूख र माहुरी (Trees and Bees) सम्बन्धी क्षमता विकास कार्यक्रम	भे.न.पा., डि. व. का. र रा.नि.का. (सहकार्य)	प्रशिक्षण केन्द्र, विकास साझेदार	फलफुल, डालेघाँस, जडिबुटी, रूख विरूवाहरूमा माहुरीबाट हुने परागसेचन प्रकृयाका कारण कृषि-वन उपजको उत्पादन बृद्धि हुने साथै मह उत्पादनबाट आमदानी लिन सकिने आदि सम्बन्धमा क्षमता विकासका लागि सञ्चालन गरिने क्लष्टर स्तरीय

				तालिममा प्रशिक्षक भत्ता, खाजा, प्रशिक्षार्थी भत्ता, तालिम सामग्री, तालिम समारोह सञ्चालनका लागि ।
ज	रूख र माहुरी (Trees and Bees) सम्बन्धी तालिम सहभागीलाई गोला सहितको माहुरी घर तथा सामग्री वितरण	भे.न.पा.	प्रशिक्षण केन्द्र, विकास साझेदार	रूख र माहुरी (Trees and Bees) सम्बन्धी क्षमता विकास कार्यक्रमका सबै सहभागीहरूलाई तालिम पश्चात गोला सहितको माहुरी घर तथा अन्य उपयोगी सामग्री खरिद गरी वितरण गर्नका लागि ।
३	गुणस्तरीय विरूवा उत्पादन, वितरण र सहयोग कार्यक्रम			
क	नर्सरी स्थापना तथा सुदृढीकरण	भे.न.पा.	निजी नर्सरी उद्यमी, डिभिजन वन कार्यालय	निजीरूपमा स्थापित नर्सरीलाई माग अनुसारको विरूवा उत्पादन गर्न चाहिने कृषि सामग्री, उपकरण, मल, विउ, विरूवा, ड्रम, पाइप, विषादी, प्लाष्टिक शिट खरिदमा ५० प्रतिशत साझेदारीमा खर्च गर्न ।
ख	विरूवा उत्पादन र वितरण	भे.न.पा., डि. व. का. र रा.नि.का. (सहकार्य)	निजी नर्सरी उद्यमी, डिभिजन वन कार्यालय, सा.व.उ.स., मध्यवर्ती क्षेत्रका वन उपभोक्ताहरू	कार्यक्रमका लागि कृषकलाई चाहिने रूख विरूवाहरू, डालेघाँस, भुइँघाँस, जडिवुटी, फलफूलका विरूवाहरू निजी नर्सरी उद्यमीसंग खरिद सम्झौता (Buy Back Guarantee) अनुरूप उत्पादन गराई कृषक एवं समुदायमा वितरण गर्न ।
ग	कृषि-वन वृक्षारोपण कार्यक्रम	भे.न.पा., डि. व. का. र रा.नि.का. (सहकार्य)	कृषक, डिभिजन वन कार्यालय, सा.व.उ.स., मध्यवर्ती क्षेत्रका वन उपभोक्ताहरू	निजी, सामुदायिक वन तथा सार्वजनिक क्षेत्रका खाली जमिनमा वृक्षारोपण गर्न चाहिने विरूवा खरिद, ढुवानी तथा खाडल खन्ने कार्यका लागि ।
४	हरित मैत्री पूर्वाधार निर्माण तथा सुधार कार्यक्रम			
क	पानी संकलन पोखरी निर्माण	भे.न.पा. र डि. व. का. (सहकार्य)	सा.व.उ.स., बर्दिया रा.नि. कार्यालय	हरेक क्लष्टरमा २।२ वटा पर्नेगरी कम्तीमा १०० घन मिटरको पोखरी निर्माण गर्ने र यसका लागि निर्माण सामग्री खरिद, सामग्री ढुवानी, मिस्त्री ज्याला र खाजामा खर्च गर्न ।
ख	साना सिंचाई योजना निर्माण तथा मरम्मत सुधार	भे.न.पा., डि. व. का. र रा.नि.का. (सहकार्य)	विकास साझेदार, डिभिजन वन कार्यालय, सा.व.उ.स., बर्दिया रा.नि. कार्यालय	हरेक वडामा पर्नेगरी थोरै प्रयासमा समुदायमा सिंचाई सुविधा उपलब्ध र विस्तार हुने अवस्थामा पाइप, सिमेण्ट, सामग्री ढुवानी, मिस्त्री ज्यालामा ५० प्रतिशत साझेदारीमा खर्च गर्न ।
ग	बर्षादको पानी संकलन प्रदर्शन	भे.न.पा.	प्रदेश सरकार, विकास साझेदार, गैसस	हरेक क्लष्टरमा २।२ वटा पर्नेगरी अत्यावश्यक भएको घरको लागि छानामा चाहिने डेलिभरी पाइप, सकेट, अन्य निर्माण सामग्री खरिद, सामग्री ढुवानी, मिस्त्री खर्च र ट्याङ्की निर्माण लगायतमा किसानसंग ५० प्रतिशत साझेदारी गर्ने गरी खर्च गर्न ।
घ	उपल्लो तटीय क्षेत्रमा ट्रेन्च निर्माण	भे.न.पा., डि. व. का. र रा.नि.का. (सहकार्य)	निजी क्षेत्र, सा.व.उ.स.	हरेक क्लष्टरमा २।२ वटा पर्नेगरी उपल्लो तटीय क्षेत्रमा ट्रेन्च निर्माणगरी वर्षादको पानी संकलन गरी पानीको पुनर्भरण (रिचार्ज) गराउन निर्माण सामग्री खरिद, सामग्री ढुवानी, मिस्त्री खर्च लगायतमा खर्च गर्न ।
ङ	जैविक विविधता उद्यान निर्माण	भे.न.पा., डि. व. का. र रा.नि.का. (सहकार्य)	सा.व.उ.स., मध्यवर्ती क्षेत्रका वन उपभोक्ताहरू	हरेक क्लष्टरमा पर्नेगरी सार्वजनिक जग्गा/सामुदायिक वनको कुनै भागमा विविध प्रजातिका बोट विरूवाहरू लगाई विरूवाको स्व-स्थानीय (In-situ) वा पर-स्थानीय (Ex-situ) संरक्षणका अतिरिक्त पर्याप्यटन प्रवर्धन गर्न उद्यान लेआउट, निर्माण सामग्री खरिद, ढुवानी, विरूवा रोपण, मलजल, घेराबार र सुरक्षा लगायतमा खर्च गर्न ।

च	गोठ, खोर, भकारो सुधार कार्यक्रम	भे.न.पा.	प्रदेश सरकार, गैसस	भकारो सुधार, गोठ सुधार, बाखाको खोर सुधार कार्यमा सहयोग गरी वनको चरिचरनमा निर्भरता कम गराउदै वन संरक्षण कार्यमा समेत सहयोग पुग्ने गरी सिमेण्ट, ढुवानी खर्च, मिस्त्री खर्च लगायतका शीर्षकमा साझेदारीका लागि ।
छ	सहरी क्षेत्र सडक सुन्दरता कार्यक्रम	भे.न.पा.	प्रदेश सरकार, सडक डिभिजन कार्यालय, डिभिजन वन कार्यालय, सा.व.उ.स., निजी क्षेत्र	नगरपालिका अन्तर्गतका मुख्य बजार क्षेत्रहरूको सडकको दायाँ बायाँ वा बीचमा रोपण गर्न विरूवा खरिद, तारवार, संरक्षण कार्यमा खर्च गर्न । माथि ४.३.५ मा उल्लेख भएको विरूवाका प्रजातिहरू यस कार्यक्रमको लागि उपयोग गरिने ।
ज	सडक किनारा वृक्षारोपण	भे.न.पा.	प्रदेश सरकार, सडक डिभिजन कार्यालय, डिभिजन वन कार्यालय, सा.व.उ.स., निजी क्षेत्र	सडकको दायाँ बायाँ किनारामा वृक्षारोपण गर्नका लागि ले आउट, खाडल खन्ने, विरूवा खरिद, विरूवा रोपण, तारवार, संरक्षण कार्यमा खर्च गर्न । माथि ४.३.५ मा उल्लेख भएका विरूवाका प्रजातिहरू यस कार्यक्रमको लागि उपयोग गरिने ।
झ	सहरी कृषि-वन उद्यान स्थापना र सञ्चालन	भे.न.पा.	प्रदेश सरकार, विकास साझेदार, गैसस, निजी क्षेत्र	सवै क्लष्टरमा १/१ वटा हुने गरी सहरी कृषि-वन उद्यान स्थापना गर्नका लागि ले आउट, खाडल खन्ने, विरूवा खरिद तथा रोपण, तारवार, निर्माण सामग्री, ज्यामी/मिस्त्री ज्याला, सामग्री ढुवानी, संरक्षण कार्यहरूमा खर्च गर्न ।
५	कृषि-वन उपजको उत्पादन तथा उत्पादकत्व अभिवृद्धि कार्यक्रम			
क	नमूना कृषि-वन स्थापना			
	खेतवारीमा आधारित कृषि-वन प्रणाली	भे.न.पा.	निजी क्षेत्र, कृषक समुदाय	हरेक क्लष्टरमा खेतवारीमा केन्द्रित रहेर नमूना कृषि-वन प्रणाली प्रवर्धन गर्ने कार्यमा चाहिने मल, बिउ, विरूवा, सामग्री, विषादी, जमिन तयारी लगायतका शीर्षकमा खर्च गर्न ।
	खेतवारीमा आधारित नमूना व्यावसायिक बहुतले कृषि-वन प्रणाली	भे.न.पा.	निजी क्षेत्र, कृषक समुदाय	हरेक क्लष्टरमा खेतवारीमा केन्द्रित रहेर नमूना व्यावसायिक बहुतले कृषि-वन प्रणाली प्रवर्धन गर्ने कार्यमा चाहिने मल, बिउ, विरूवा, सामग्री, विषादी, जमिन तयारी लगायतका शीर्षकमा खर्च गर्न ।
	वनमा आधारित कृषि-वन प्रणाली	भे.न.पा. र डि. व. का. (सहकार्य)	सा.व.उ.स. तथा मध्यवर्ती क्षेत्रका वन उपभोक्ता	हरेक क्लष्टरमा वनमा नमूना कृषि-वन प्रणाली प्रवर्धन गर्ने कार्यमा चाहिने मल, बिउ, विरूवा, सामग्री, विषादी, जमिन तयारी लगायतका शीर्षकमा खर्चको लागि ।
	नदी उकास जग्गामा आधारित कृषि-वन	भे.न.पा.	प्रदेश सरकार, निजी क्षेत्र, सा.व.उ.स., डिभिजन वन कार्यालय	नदी उकास जग्गामा केन्द्रित रहेर नमूना कृषि-वन प्रणाली प्रवर्धन गर्ने कार्यमा चाहिने मल, बिउ, विरूवा, सामग्री, विषादी, जमिन तयारी लगायतका शीर्षकमा खर्चको लागि ।
	मध्यवर्ती क्षेत्रमा आधारित कृषि-वन	भे.न.पा. र रा.नि.का. (सहकार्य)	निजी क्षेत्र, मध्यवर्ती सा.व.उ.स., बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज	मध्यवर्ती क्षेत्र भएका ५ वटै वडामा केन्द्रित रहेर नमूना कृषि-वन प्रणाली प्रवर्धन गर्ने कार्यमा चाहिने मल, बिउ, विरूवा, सामग्री, विषादी, जमिन तयारी लगायतका शीर्षकमा खर्च गर्न ।
	सहरी कृषि वन	भे.न.पा.	निजी क्षेत्र	सहरी क्षेत्रमा उपयुक्त कौशी खेती, भर्तिकल खेती जस्ता विभिन्न खेती प्रविधिहरूमा सुहाउंदो कृषि र वनका विभिन्न प्रजातिहरूको उपयोग गर्ने कार्यमा गमला, विरूवा, भर्मि कम्पोष्ट खरिद लगायतका विषयमा खर्च गर्न ।
	खोला किनारमा कृषि-वन वृक्षारोपण	भे.न.पा.	निजी क्षेत्र, सामुदायिक वन, डिभिजन वन कार्यालय	खोला किनारको उपयोग र संरक्षण गर्न बायो इन्जिनियरिङ्ग प्रविधि अनुसार विरूवा लगाउने कार्यमा खर्च गर्न ।

ख	पुरस्कार तथा प्रोत्साहन	भे.न.पा.	निजी क्षेत्र, सा.व.उ.स. / मध्यवर्ती सा.व.उ.स.	कृषि-वन प्रणाली प्रवर्धन कार्यमा उल्लेखनीय र अनुकरणीय कार्य गर्ने समुदाय, कृषक, उद्यमीलाई पुरस्कार तथा प्रोत्साहन (नगद तथा सामग्री) उपलब्ध गराउन ।
ग	अवलोकन भ्रमण कार्यक्रम	भे.न.पा.	निजी क्षेत्र, सा.व.उ.स., डिभिजन वन कार्यालय, मध्यवर्ती क्षेत्रका उपभोक्ता र बर्दिया रा. नि. कार्यालय	कृषि-वन प्रणालीबाट कृषकहरूले जीविकोपार्जनमा सुधार ल्याएका क्षेत्रहरूमा अवलोकन भ्रमण सञ्चालन गर्दा यातायात खर्च, दैनिक भ्रमण भत्ता, व्यानर, स्टेशनरी, प्राथमिक उपचार लगायतका शीर्षकमा खर्च गर्न ।
घ	लक्षित वर्गका लागि आय आर्जन कार्यक्रम	भे.न.पा.	विकास साझेदार, सा.व.उ.स., डिभिजन वन कार्यालय	लक्षित वर्गको जीविकोपार्जनमा सुधार ल्याउन, सार्वजनिक तथा सामुदायिक वनको निश्चित क्षेत्रमा उत्पादनमूलक कार्य गर्नका लागि चाहिने विउ, विरूवा, मल, विषादी, सिचाई सामग्री, कृषि यन्त्र उपकरण लगायतमा खर्च गर्न ।
ङ	कृषि वन प्रणालीमा आधारित व्यावसायिक सामुहिक खेती प्रोत्साहन कार्यक्रम (महिला तथा विपन्न वर्ग लक्षित)	भे.न.पा., डि. व. का. र रा.नि.का. (सहकार्य)	विकास साझेदार, गैसस, निजी क्षेत्र, सा.व.उ.स.हरु	महिला एवं विपन्न वर्ग (समूह) लक्षित क्लष्टर स्तरीय कार्यक्रमका लागि ४ वटा कार्यक्रम कार्ययोजनामा समावेश गरी सामुदायिक वनको खाली जग्गामा र ४ वटा कार्यक्रम निजी जग्गामा नगरपालिकाको समन्वयमा जग्गाधनीसंग करारनामा गरी सञ्चालन गर्न ।
च	कृषि-वन मेला प्रदर्शनी (नगरपालिकास्तरीय)	भे.न.पा.	प्रदेश सरकार, विकास साझेदार, गैसस, निजी क्षेत्र, सा.व.उ.स.	कृषि-वन प्रणालीबाट उत्पादित वस्तुहरूको प्रदर्शन गरी सकारात्मक प्रतिस्पर्धाका अतिरिक्त बिक्री वितरणमा सहजता ल्याउनका लागि सञ्चालन गरिने कृषि-वन मेला प्रदर्शनीमा प्रदर्शनी स्थल, समारोह सञ्चालन तथा व्यवस्थापन, प्रचार प्रसार, पुरस्कार, चियापान, मसलन्दमा खर्च गर्न ।
छ	प्रांगारिक कृषि-वन नमुनाको विकास (पाइलटिङ्ग कार्यक्रम)	भे.न.पा. र रा.नि.का. (सहकार्य)	विकास साझेदार, गैसस, निजी क्षेत्र, बर्दिया रा. नि. कार्यालय	भेरीगांजाको वडा नं ५ को हात्तिखाल गाउँलाई नमूना प्राङ्गारिक कृषि-वन गाउँको अवधारणाबाट विकास गर्न विउ, विरूवा, क्षमता अभिवृद्धि, समन्वय कार्यक्रम, अवलोकन भ्रमण, होम स्टे सेवा, कोशेली गृह, उत्पादित सामग्रीको प्याकेजिङ्ग, बजार प्रवर्धन लगायतका कार्यमा खर्च गर्न ।
ज	प्रांगारिक मल उत्पादन सहयोग कार्यक्रम	भे.न.पा.	निजी क्षेत्र	प्रांगारिक मल उत्पादनका लागि प्रोत्साहन गर्न पशुपालक कृषक समुदायमा कम्पोष्ट मल उत्पादन र प्रयोगका लागि सहयोग गर्न ।
झ	विपन्न वर्गका लागि कबुलियतमा जग्गा विनियोजन कार्यक्रम (सामुदायिक वनको खाली जग्गा)	भे.न.पा., डि. व. का. र रा.नि.का. (सहकार्य)	सा.व.उ.स.हरु, महिला तथा विपन्न वर्ग	विपन्न वर्गका लागि सामुदायिक वनको खाली जग्गा कबुलियत गरी उत्पादन कार्य गराउने सिलसिलामा कृषि सामग्री र अन्य सहयोग उपलब्ध गराउने कार्यमा खर्च गर्न ।
६	कृषि-वन उपज मूल्य श्रृंखला अभिवृद्धि कार्यक्रम			
क	बजारीकरण सहयोग कार्यक्रम	भे.न.पा.	प्रदेश सरकार, विकास साझेदार, गैसस, निजी क्षेत्र, सा.व.उ.स.	कृषि-वन उपजको व्यावसायिक उत्पादन, संकलन, भण्डारण, प्याकेजिङ्ग, ढुवानी, प्रमाणीकरण जस्ता बजारीकरणका कृयाकलापमा उद्यमी र उद्योगलाई साझेदारीमा सहयोग उपलब्ध गराउन ।
ख	बजार सूचना प्रणाली	भे.न.पा.	प्रदेश सरकार, गैसस, निजी क्षेत्र, सा.व.उ.स.	उत्पादित कृषि-वन उपजको बजारीकरणमा सहयोग गर्नका लागि राष्ट्रिय तथा प्रदेश स्तरका थोक बजारको माग, आपूर्ति स्थिति, कारोबार स्थिति, बजार मूल्य लगायतका बजार सूचना

				प्रणालीबारे विस्तृत जानकारी उपलब्ध गराउने पद्धति स्थापना र सञ्चालन गर्ने ।
ग	कृषि-वन उद्यमशीलता विकासमा व्याज अनुदान सहयोग कार्यक्रम	भे.न.पा.	प्रदेश सरकार, विकास साझेदार, बैङ्क तथा वित्तीय संस्था	कृषि-वन उद्यमशीलता प्रति समुदायको चासो बढाउन र कृषि-वन उद्यम गरिरहेका उद्यमीहरूलाई उद्यमशीलता विकासको लागि व्याज अनुदान सहयोग प्रदान गर्ने ।
घ	कृषि-वन उपजको प्रशोधन र ब्राण्डिङ्गमा सहयोग कार्यक्रम	भे.न.पा.	प्रदेश सरकार, विकास साझेदार, गैसस, निजी क्षेत्र, सा.व.उ.स.	कृषि-वन उपजको प्रशोधन र ब्राण्डिङ्गमा सहयोग गरी उत्पादक, उद्यमीहरूको उपजको बजारीकरण कार्यमा सहजीकरण गरी उनीहरूलाई कृषि-वनको क्षेत्रमा आकर्षित गर्ने ।
ङ	कोशेली गृह स्थापना तथा सञ्चालन	भे.न.पा.	प्रदेश सरकार, विकास साझेदार, गैसस, निजी क्षेत्र, सा.व.उ.स.	कृषि-वन उपजको संकलन/भण्डारण/प्रशोधन तथा बजारीकरणलाई प्रवर्धन गर्न चारवटै क्लष्टरमा नमूना सामग्री निर्माण, कोशेली गृह सञ्चालन/स्टल बुकिङ्ग, प्याकेजिङ्ग, ढुवानी सहूलियत, लगायतमा खर्च ।
७	अध्ययन अनुगमन, मूल्याङ्कन तथा समन्वय कार्यक्रम			
क	सरोकारवालाहरूसंग समन्वय तथा अन्तरक्रिया गोष्ठी	भे.न.पा.	प्रदेश सरकार, विकास साझेदार, निजी क्षेत्र, डिभिजन वन कार्यालय, बर्दिया रा.नि. कार्यालय र सा.व.उ.स. / मध्यवर्ती क्षेत्र समूह	कृषि-वन प्रणालीको प्रवर्धनका लागि विभिन्न सरोकारवालाहरूको सहभागितामा गरिने समन्वय गोष्ठीमा कार्यपत्र तयारी, स्टेशनरी, खाजा खर्च, यातायात, प्रचार प्रसार, सहभागी खर्च शीर्षकमा खर्च गर्ने ।
ख	कृषि-वन समन्वय समितिको बैठक सञ्चालन	भे.न.पा.	समन्वय समितिका सदस्यहरू	रणनीतिमा व्यवस्था भएको कृषि-वन समन्वय समितिको बैठक सञ्चालन गर्दा चियापान, स्टेशनरी र बैठक भत्ता/यातायातमा खर्च गर्ने ।
ग	प्रगति समिक्षा गोष्ठी	भे.न.पा.	सबै सरोकारवाला निकायहरू	नगरपालिकामा चौमासिक तथा वार्षिक रूपमा प्रगति समिक्षा गरी रिपोर्ट तयार गर्ने ।
घ	कृषि-वन कार्यक्रमको अनुगमन भ्रमण	भे.न.पा.	प्रदेश सरकार, विकास साझेदार, गैसस, निजी क्षेत्र, डिभिजन वन कार्यालय सा.व.उ.स., बर्दिया रा.नि. कार्यालय र मध्यवर्ती क्षेत्र समूह	उप प्रमुखको संयोजकत्वमा नगरपालिकाका कर्मचारीहरू सम्मिलित अनुगमन टोलीबाट उपयुक्त समयमा कृषि वन कार्यक्रमको अनुगमन भ्रमण गरी अनुगमन प्रतिवेदन तयार पार्ने ।
ङ	सम्भाव्य कृषि-वन सर्भेक्षण कार्यक्रम	भे.न.पा., वन तथा राष्ट्रिय वनको हकमा भे.न.पा., डि.व.का. र रा.नि.का. (सहकार्य)	निजी क्षेत्र, सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह, मध्यवर्ती क्षेत्रका उपभोक्ताहरू	कृषि-वन कार्यक्रम सञ्चालनका लागि उपयुक्त स्थान, मोडेल, समुदायहरू पहिचानका लागि सम्भाव्य कृषि-वन सर्भेक्षण गरी तथ्याङ्क अध्यावधिक बनाउने कार्यका लागि ।
च	खाली जग्गाको तथ्यांक संकलन र अध्यावधिक	भे.न.पा.	निजी क्षेत्र, कृषक, सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह, मध्यवर्ती क्षेत्रका उपभोक्ताहरू	कृषि-वनमा संभाव्य निजी जग्गा (बाँझो जमिन समेत), सामुदायिक वन, सार्वजनिक जग्गा, मध्यवर्ती क्षेत्र (वन समेत) को अवस्था तथा कृषि-वनको लागि उपयोगमा ल्याउन सकिने खाली जग्गाको विस्तृत तथ्याङ्क संकलन र अध्यावधिक गर्ने ।

				साथै नगरपालिकाबाट प्रकाशन गरिने वार्षिक कृषि-वन पुस्तिकामा समेत यस्तो तथ्यांक प्रकाशन गर्न ।
छ	नगरपालिकाका सबै वडा र भू-उपयोग समेटिने गरी माटोको नमुना संकलन तथा परीक्षण	भे.न.पा.	निजी क्षेत्र, वन उपभोक्ताहरू (सामुदायिक / मध्यवर्ती क्षेत्र)	नगरपालिकाका सबै वडा तथा भू-उपयोग समेटिने गरी निजी / आवादी जग्गामा कम्तिमा ३० वटा, सामुदायिक वन र सार्वजनिक जग्गामा गरी कम्तिमा ४० वटा र मध्यवर्ती क्षेत्रमा कम्तिमा ३० वटा माटोको नमुना संकलन गरी परीक्षण गर्ने । यस कार्यमा ज्ञान / अनुभव भएका स्थानीय व्यक्तिहरूको टीम बनाई एक टीममा ३ देखि ४ जना रहने गरी परिचालन गर्ने । एउटै टीमले सबै नमुना परीक्षण गर्नु पर्ने अवस्थामा पनि वढीमा २० दिन लाग्ने यो कार्यमा नमुना संकलन कार्यमा यातायात तथा दैनिक भ्रमण भत्ता, सामग्री खरीद, नमुना संकलन र सरकारी प्रयोगशालामा नमुना परीक्षणमा लाग्ने राजश्वमा खर्च गर्न ।
ज	कृषि-वनमा आधारित नव प्रवर्तन (Start up / Innovation) प्रवर्धन कार्यक्रम	भे.न.पा.	प्रदेश सरकार, विकास साझेदार, गैसस, निजी क्षेत्र, डिभिजन वन कार्यालय, सा.व.उ.स., बर्दिया रा.नि. कार्यालय र मध्यवर्ती क्षेत्र समूह	कृषि-वनको क्षेत्रमा विकसित नव प्रवर्तनको प्रवर्धनका लागि नव प्रवर्तन अवधारणा (Idea) को छनौट गरी कार्यान्वयनमा ल्याउन आवश्यक सूचना प्रकाशन, आवेदन संकलन, छनौट, अभिलेखीकरण गरी त्यसको व्यावसायीकरण वा प्रवर्धनका लागि सहयोग गर्न ।
झ	कृषि-वनको सूचीकरण कार्यक्रम	भे.न.पा.	सामुदायिक वन, डिभिजन वन कार्यालय राष्ट्रिय निकुञ्ज कार्यालय	कृषि-वन कार्यक्रमलाई व्यवस्थित र संस्थागत गरी कृषि-वनमा संलग्न व्यक्ति, समुदाय र उद्यमीको अभिलेखीकरणका लागि वार्षिकरूपमा सूचीकरण गर्न ।
ञ	कृषि-वन कार्यक्रमको मध्यावधी मूल्याङ्कन (आ.व. २०८५/८६)	भे.न.पा.	प्रदेश सरकार	कृषि-वन कार्यक्रम सञ्चालन गरेको पाँचौँ वर्षमा तेस्रो पक्षबाट स्वतन्त्रतापूर्वक मध्यावधी मूल्याङ्कन गरी प्राप्त सुझावका आधारमा आवश्यक सुधार सहित बाँकी अवधीको लागि कार्यक्रम पुनरावलोकन गरी सञ्चालन गर्नका लागि ।
ट	वार्षिक कृषि-वन पुस्तिका प्रकाशन	भे.न.पा.	निजी क्षेत्र, सामुदायिक वन, डिभिजन वन कार्यालय राष्ट्रिय निकुञ्ज कार्यालय	कृषि-वन प्रणाली सम्बन्धी सन्चालित कामको प्रगति, साझेदारीका मोडेलहरू, कृषक एवं उद्यमीका सफलफताका कथाहरू, कृषि-वन सम्बन्धी तथ्याङ्क सहित अनुभव गरिएका समस्याहरू समावेश गरी तयार पारिने वार्षिक कृषि-वन प्रगति पुस्तिका छपाई कार्यका लागि ।

अनुसूची ३: भेरीगंगा नगरपालिकामा रहेका सामुदायिक वनहरूको विवरण

क्र.सं.	सामुदायिक वन उपभोक्ता समितिको नाम	वडा नं.	क्षेत्रफल	घरधुरी	जनसंख्या
१	सगरमाथा	१	२४२.७७	१३४	६३८
२	सालघारी	१	२६७.९८	७९	४४५
३	समझदारी	१	८१.७६	६९	३५६
४	जनएकता	१	२१०.७९	८५	४५५
५	जगन्नाथ	२	२२१.६०	४९	२६७
६	सिध्दचुली	२	३१३.२४	८७	४३८
७	सरस्वती	२	१७६.८७	७८	४४१
८	भद्रकाली	२	१५७.९०	१०५	५५८
९	सिस्नेरी महिला	२	९९.९४	७६	३६७
१०	कल्पना	२	२५१.७०	७४	३८१
११	तोपढुङ्गा	२	१४०.९१	८८	४४८
१२	फुर्केसल्ली	२	१९०.५१	७३	३७८
१३	बाँसघारी	३	२९६.६३	११६	६७०
१४	धरमपानी	३	४६३.५१	१५८	८१९
१५	नवदुर्गा	४	३१०.४४	२०५	११७०
१६	फुर्केसल्ली	४	२३८.४७	३१७	१६२८
१७	नवज्योती	४	१९६.९९	८४	४०६
१८	उज्वल	५	४४४.५८	२०८	८११
१९	कैनपानी नौलो	५	१९९.२६	७१	३९०
२०	चन्द्र	६	८८.१०	६०	२८५
२१	खोल्टेपानी	६	१८०.००	७६	३९२
२२	साजखुटी	६	१८१.०५	१५२	८००
२३	चिसापानी खल्टेगैरा	६	२६२.४८	२७१	१३३४
२४	मुलपानी	७	१८६.७६	२६०	१२०५
२५	बसेनी हरियाली	७	६६.२६	१२९	६२५
२६	चिसापानी हरियाली	७	७४.६७	९४	४३७
२७	लोकतान्त्रिक	९	६०१.९३	८१८	४५०९
२८	हरियाली महिला	१०	३५.८१	१२८	७४९
२९	आदर्श महिला	१०	९८.९७	१८०	९७०
३०	जनजागृती	१०	८६.७९	१०५	५०१
३१	सूर्यमूखी	११	१७१.७६	१९७	९७४
३२	चरचरे	११	१२०.०१	१३७	७२७
३३	गोगनपानी	११	१३१.८७	२००	११०८

३४	कृष्ण	१२	२७४.८४	१८४	१००१
३५	रामजानकी	१२	२६०.६९	३०७	१०५९
३६	भगवती	१३	१९५.२९	३६५	१९८६
३७	साजगोठेरी	१३	१९९१.१०	६५२	३३१३
३८	गौरिशंकर	१०	३०६.३९	३९७	१९०४
जम्मा			९८२०.६२	६८६८	३४९४५

(स्रोत: डिभिजन वन कार्यालय, वीरेन्द्रनगर, सुर्खेत, २०८१)

अनुसूची ४: कृषि-वन प्रणालीबारे सामान्य जानकारी

कृषि-वन प्रणाली सामान्यतया: एउटै जमिनमा रुख विरुवाको साथसाथै कृषिबालीको खेति वा पशुपालन गरिने एकीकृत भू-उपयोगको अभ्यास हो । कृषि-वन विकासको उद्देश्य वर्तमान र भविष्यको खाद्यान्न, पशुपन्छी आहार, काष्ठ तथा गैरकाष्ठ पैदावार (जडीबुटी र सुगन्धित वनस्पति समेत) को आवश्यकताको परिपूर्ति, आयआर्जन एवं रोजगारी तथा जमिनको उर्वराशक्ति कायम राख्दै वातावरणीय समस्याहरूलाई समेत सम्बोधन गर्नु हो ।

कृषि र वन अथवा रुख विरुवाको सम्मिश्रण गरिने यस कृषि-वन प्रविधिबाट जमिनको उत्पादकत्व बढ्नुका साथै बहुआवश्यकताको सम्बोधन हुने र स्वस्थ पारिस्थितिकीय प्रणालीको निर्माणमा समेत टेवा पुग्न जाने भएकोले यसको महत्व बढ्दो छ । यस्तो बहुआयामिक प्रविधिबाट ग्रामीण भेगमा बसोवास गर्ने कम जग्गा भएका साना किसान वर्गले समेत यसबाट बढी लाभ लिन सक्ने देखिन्छ किनकी न्यून क्षेत्रफलको जग्गामा समेत बहुतले खेती गरी जग्गाको अधिकतम सदुपयोग हुने र यसबाट बढी भन्दा बढी उत्पादन वा लाभ लिन सकिन्छ । कृषि-वनबाट समग्रमा सामाजिक, आर्थिक एवं वातावरणीय लाभ वा फाइदा हुन्छन् जुन बुँदागत रूपमा तल दिइएको छ ।

सामाजिक - आर्थिक पक्षमा हुने फाइदाहरू:

- दाउरा, घाँस, सोत्तर/स्याउला, काठ, जडीबुटी, खाद्यान्न, तरकारी, फलफूल आदि एउटै जमिनबाट साथसाथै उत्पादन भई वनमा चाप कम हुन जाने ।
- उचित प्रजातिको चयनबाट मानव-वन्यजन्तु द्वन्द्व न्यूनीकरण हुने ।
- बहुतले खेती समेत गर्न सकिने हुँदा कम जमिनको अधिकतम उपयोग भई कृषि-वन उपजको उत्पादन बढ्ने ।
- खाद्य सुरक्षामा योगदान पुग्ने ।
- कोशेबालीले वायुमण्डलको नाइट्रोजन स्थिरीकरण गर्ने भएकाले नाइट्रोजनयुक्त मलको कम प्रयोग गरे पुग्ने ।
- धेरै किसिमका कृषि-वन उपजको उत्पादन हुने भएकोले आम्दानीको दायरा समेत बढ्ने ।
- आयआर्जन तथा रोजगारीका अवसरमा वृद्धि हुने भएकाले गरिवी न्यूनीकरणको एक औजार (tool) का रूपमा मानिने ।

पर्यावरणीय पक्षमा हुने फाइदाहरू:

- भू-संरक्षण (भूक्षय / पहिरो रोकथाम) गरी माटो वग्नबाट रोक्ने ।
- विपद् जोखिम न्यूनीकरण र व्यवस्थापनमा सहयोग गर्ने ।
- माटोको उर्वराशक्ति कायम गर्दै उत्पादकत्वमा वृद्धि हुने ।
- जमिनको सतहमा पातपतिङ्गर कुहिएर प्राङ्गारिक पदार्थको मात्रामा वृद्धि हुने ।
- जलाधार तथा पानीको मुहान संरक्षण गरी पानीको मुहान स्वच्छ पार्ने ।

- माटोमा चिस्थान कायम राख सहयोग पुग्ने ।
- जलवायु परिवर्तन अनुकूलनमा सहयोगी हुने ।
- कार्वन संचितीमा योगदान पुग्ने ।
- जनावर, चराचुरुङ्गी लगायत जैविक विविधता संरक्षणमा योगदान दिने ।
- स्वच्छ वातावरण तथा हरियाली कायम भई भू-आकृतिको सौन्दर्यतामा वृद्धि हुने ।
- पर्यापर्यटन लगायतका पारिस्थितिकीय सेवा प्राप्त हुने ।

सामाजिक - आर्थिक दृष्टिले कृषि-वनलाई तीन तह वा स्तरमा विभाजन गर्ने गरिएको पनि पाइन्छ । जीविकोपार्जनमूखी कृषि-वन (Subsistence level) परम्परागत रूपमै चलिआएको छ भने यसबाट सम्बन्धित कृषकको घरको गुजारासम्म जेनतेन चलेको हुन्छ । मध्यम स्तरको कृषि-वन (Intermediate level) मा घर गुजाराबाट केही बचेको कृषि-वन उपजको बिक्री गरेर आयआर्जन समेत गरिएको हुन्छ । व्यावसायिक स्तरको कृषि-वन (Commercial level) अलि ठूलो स्तरको हुन्छ भने त्यसैबाट कृषक वा उद्मीले आफ्नो सबैजसो व्यवसाय चलाएका हुन्छन् । यस्तो स्तरको कृषि-वनबाट समृद्धि हासिल गर्न समेत मद्दत पुग्दछ । साना किसान वा कम जग्गा भएका किसानले समेत अरुको जग्गा भाडामा वा कबुलियतमा लिएर व्यावसायिक स्तरकै कृषि-वन सञ्चालन गर्न सक्ने हुन्छन् । त्यसैले अबको खाँचो भनेको मध्यम वा व्यावसायिक स्तरको कृषि-वनका सम्भावनाहरूको खोजी गरी त्यसको माध्यमबाट सामाजिक, आर्थिक एवं वातावरणीय लाभ लिनु नै हो ।

कृषि र वनको सम्मिश्रणका आधारमा कृषि-वन प्रणालीलाई मुख्य ३ प्रकारले विभाजन गर्न सकिन्छ । पहिलो प्रकारमा कृषिबालीका साथसाथै रुख वा झाडीदार रुख विरुवा (Crop + Trees/Shrubs) को सम्मिश्रण भएको हुन्छ भने दोस्रोमा पशुपन्छी पालन तथा रुखको सम्मिश्रण (Cattle + Trees/Shrubs) र तेस्रोमा कृषिबाली, पशुपन्छी पालन तथा रुख वा झाडीदार रुख विरुवा (Crop + Cattle+Trees/Shrubs) को सम्मिश्रण भएको हुन्छ ।

प्रणाली/उपप्रणालीका आधारमा कृषि-वनको वर्गीकरण गर्दा कस्तो जमिनमा यसको प्रयोग गरिन्छ, यसको आधारमा समेत वर्गीकरण गरिएको हुन्छ । यसको प्रयोग खेतवारी, खर्क लगायत खेती गरिने जमिन तथा वनमा समेत हुने भएकोले यसलाई मुख्य २ भागमा विभाजन गरी तदनुरूप विभिन्न प्रणाली/उप-प्रणालीमा परिभाषित गर्ने गरिएको पाइन्छ :-

- क) खेतवारीमा आधारित (Farm-based) कृषि-वन प्रणाली
- ख) वनमा आधारित (Forest-based) कृषि-वन प्रणाली (सार्वजनिक जग्गामा समेत)

खेतवारीमा आधारित (Farm-based) कृषि - वन प्रणाली

यस कृषि - वन प्रणाली अन्तरगतका उपप्रणालीहरूमा करेसावारी वा घरबगैचा (Home garden), खेतवारी भित्र वा कान्ला/ढीकमा रुख विरुवा रोपण तथा व्यवस्थापन (trees in and around agricultural fields), उडलट (Woodlot) मा स-साना निजी जग्गामा समेत वन हुर्काइने गरिन्छ जसबाट माटोपानीको संरक्षणमा टेवा पुगी कृषि उत्पादन, पशुपालनलाई मद्दत पुग्नुका साथै वन पैदावार (स-साना काठ, पोल, दाउरा, घाँस, जडिबूटी) आपूर्तिमा सहयोग समेत पुग्दछ भने साथसाथै त्यहाँ घुमफिर गरेर चराचुरुङ्गी तथा वन्यजन्तुको समेत दृष्यावलोकन गर्न सकिन्छ भने मनोरम वातावरण हुने हुँदा वनभोज आदि समेत गर्न सकिने हुँदा आमोदप्रमोदलाई समेत टेवा पुग्दछ ।

खेतवारीमा आधारित (Farm-based) कृषि - वन प्रणालीका अन्य उदाहरणमा रुख र नगदेबालीको सम्मिश्रण (जस्तै: उत्तिस र अलैंची, उत्तिस/सिरिश र चिया/कफी, अदुवा आदि) (commercial crops under trees), फलफूलका बोटसंगै कृषिबालीको उत्पादन (Intercropping with horticultural crops) उदाहरणको लागि खेतवारीमा निश्चित दूरीमा रुख लगाई आँप र नगदेबाली/धानको सम्मिश्रण, ताल, पोखरी वा खोलामा रुख विरुवासंगै मत्स्यपालन

(Silvo-fishery system) आदि पर्दछन् । यस्तै गल्ली फसल (Alley-cropping) पनि खेतबारीमा आधारित कृषि - वन प्रणालीको अर्को उदाहरण हो जहाँ खाद्यान्ध, घाँस वा नगदेबालीको खेती रुखहरूको लाइनको बीच बीचमा गरिने (type of intercropping) हुन्छ । यसको उदाहरणमा आँप र धान वा आँप र अदुवा बेसार (Intercropping) को एकैसाथ गरिने खेतीलाई लिन सकिन्छ ।

वनमा आधारित (Forest-based) कृषि - वन प्रणाली

यस अन्तरगतका केही प्रचलित नमुनाहरूमा टाँगिया खेती, स्थानान्तरी कृषि वा खोरिया फडानी (Shifting cultivation), सिल्भोपास्चर (Silvo-pasture), वन वागवानी, खोला किनार/खोल्सीमा रुख विरुवा रोपण आदि पर्दछन् ।

टाँगिया खेती: योजनावद्ध रूपले वृक्षारोपण गरिने वनक्षेत्रमा रुख प्रजातिको वृक्षारोपणका प्रारम्भिक वर्षहरूमा रुख विरुवा प्रजातिहरूसँगै एक वर्ष भित्र उत्पादन हुने कृषि बालीको उत्पादन गर्ने यस प्रकारको नमुना अन्तरगत पर्दछ । यस्तो नमुनाको प्रयोग विगतमा नेपालको तामागढी (बारा) र सागरनाथ (सर्लाही) मा गरिएको थियो । टिक, सिसौ, मसला, लहरेपीपल जस्ता रुख प्रजातिका विरुवाहरू निश्चित दूरीमा (३-४ मिटर) लाइन लाइनमा रोपण गरी एक लाइन देखि अर्को लाइनको बीचमा ४ - ५ मिटर दूरी कायम गरी उक्त खाली भाग अर्थात रुख प्रजातिका विरुवाहरूको बीचमा एक वर्ष भित्र उत्पादन हुने विभिन्न कृषि बालीको उत्पादन गर्ने गरिएको थियो । यस्तो योजनावद्ध तवरले वर्षेनी गरिने वृक्षारोपण उक्त वनको अर्को खण्डमा साँदै जाँदा टाँगिया खेती पनि नयाँ वृक्षारोपण क्षेत्रमा गर्दै जाने र पुरानो ठाँउमा कृषि बालीको खेती बन्द गर्दै जाने गरिएको थियो । यसको उद्देश्य भूमिहिन तथा गरिव विपन्नलाई यसबाट लाभ दिनु थियो तर पछि गएर यसबाट अतिक्रमण बढ्दै गएकोले यस्तो नमुनालाई हाल सरकारले प्रोत्साहन गरेको छैन ।

स्थानान्तरी कृषि/खोरिया फडानी (Shifting cultivation): यो विशेषतः पहाडी भेगका खोरिया/वनमा परम्परागत रूपमा गरिँदै आएको कृषि-वनको अभ्यास हो । यसमा खोरिया/वनको कुनै भागलाई सफा २ देखि ४ वर्ष सम्म खेती गरी त्यस ठाँउलाई त्यसै छाडेर फेरी अर्को ठाँउमा साँदै पुनः ७ देखि ९ वर्षमा शुरूको ठाँउमा आई खेती गर्ने (घुमन्ते खेती प्रथा) गरिन्थ्यो । सरकारी खोरिया वा वनमा यस्तो कार्य कानूनतः निषेधित भएकोले विगत ३-४ दशक यता नेपाल सरकारको प्रयासबाट यस्ता क्षेत्रहरू विपन्न वर्गले लाभ पाउने गरी कार्यक्रम मार्फत कानुनी सामञ्जस्यता कायम गर्दै विपन्नमुखी कबुलियती वनमा रूपान्तरण भैरहेका छन् । मुख्यतया: यस्ता वनमा वन र खर्कको सम्मिश्रण (Silvo-pasture) मार्फत घाँस उत्पादनलाई बढि जोड दिएकोले पशुपालनलाई धेरै टेवा पुगेको पाइन्छ । तथापि विपन्नमुखी कबुलियती वनहरूमा घाँसको अलावा विभिन्न जडीबुटी, तेजपात, अम्रिसो, फलफूल लगायत अलैची जस्ता बहुवर्षिय नगदेबाली समेत लगाएको पाइन्छ ।

सिल्भोपास्चर (Silvo-pasture): वन वा खर्कमा घाँसको उत्पादन गरी घरपालुवा जनावरलाई चरिचरनको व्यवस्थापन गर्ने वा घाँस संकलन गरी घरपालुवा जनावरलाई गोठमा लगेर खुवाउने उद्देश्यले यस्तो कृषि-वन नमुनाको अभ्यास गरिएको पाइन्छ । यस्तो अभ्यास निजी खर्क, सरकारी वा सार्वजनिक जग्गामा रहेको खर्क वा ज्यादै पातलो तर घाँस उम्रिने वनमा हुने गर्दछ ।

वन वागवानी (Silvi-horticulture): यस्तो प्रकारको नमुनामा वनको खालीभागमा फलफूलका विरुवा रोपण गरी वन प्रजातिका रुख तथा फलफूल एकै साथ हुर्काउने गरिन्छ । यस्तो अभ्यास निजी वनमा समेत हुने गर्दछ । नेपालमा भने पछिल्ला वर्षहरूमा केही वनमा जंगली फलफूल तथा फल प्रजातिका विरुवाहरू जस्तै: रिठा, ओखर, चिउरी, रुद्राक्ष आदि लगाइने गरिएको पाइन्छ ।

खोला किनार वा खोल्सीमा रुख विरुवा रोपण (Riparian buffer strips): खोला किनार वा खोल्सीमा रुख विरुवा रोपण गरी तयार हुने यस्ता स्ट्रिप्सले सतहको बहाव, खोला किनारामा हुने भूक्षय तथा कटान कम गरी कृषियोग्य भूमिको संरक्षणमा टेवा पुर्‍याउँछ । यसबाट कृषि उत्पादकत्व वृद्धिमा सहयोगका साथै कृषकलाई वन उपजको आवश्यकता परिपूर्ति हुन जान्छ भने यसबाट वन्यजन्तुलाई बासस्थान प्रदान गर्नुका साथै विचरण गर्न कोरिडोरको समेत काम गर्दछ ।

हावाको वेगलाई कम गर्ने (Windbreak): मुख्यतया: खेतबारीमा उत्पादन भैरहेका कृषि उपजलाई हावाहुरीबाट जोगाउन यस्तो खालको नमुनाको प्रयोग गरिएको हुन्छ तथापि यसबाट घर गोठ तथा अन्य क्षेत्रहरूलाई पनि हावाहुरीबाट जोगाउन मद्दत पुग्दछ । खेतबारीका डिलमा वा बीचबीचमा रुख, झाडीदार विरुवा वा घाँसहरू लगाउने र खाली ठाउँमा कृषिवाली लगाउदा यस्ता रुख, झाडीदार विरुवा वा घाँसहरूले बीचका बालीनालीलाई हावाहुरीबाट जोगाउने हुँदा यस्तो प्रचलन प्रायः सबैतिर भएको पाइन्छ । रोग किरा नलाग्ने खस्रा पात भएका घाँस जस्तै: लेमनग्रास, नीम जस्ता रुख वा झाडीदार विरुवाको उचित प्रजाति चयन गरिएमा यिनमा रोगकिरा नलाग्ने र भित्र हुर्कदैं गरेको बालीनालीमा किरा समेत नलाग्ने अनुभव कतिपय किसानको रहेको पाइन्छ ।

वन र मत्स्यपालन प्रणाली (Silvi-Aquaculture System): यस प्रणालीमा माछापालनका लागि बनाईएको माछा पोखरी वरपरको डीलमा डाले घाँस, फलफूल र रुख प्रजातिको विरुवा लगाउने गरिन्छ । यसबाट पोखरीको डिल संरक्षण हुनजान्छ भने अर्को तिर माछा संगै काठ दाउरा पनि उत्पादन गर्न सकिन्छ । साथै यसबाट वन डढेलो नियन्त्रण गर्न, जंगली जनावरको लागि पिउने पानी र पानीका मुहान संरक्षणलाई समेत मद्दत पुग्छ ।

सार्वजनिक जग्गामा कृषि-वन: नेपालमा यस्तो अभ्यासको शुरुवात विगतमा दातृनिकायको सहयोगमा वनक्षेत्रमा कार्यरत परियोजनाहरू जस्तै: तराई तथा शिवालिकका लागि जैविक विविधता क्षेत्र कार्यक्रम (BISEP-ST), जीविकोपार्जनका लागि वन परियोजना (LFP) जस्ता परियोजना मार्फत भएको थियो । विशेष गरी तराईमा वन क्षेत्र उत्तर तर्फ रहेको तर वन उपभोक्ताहरू दक्षिणमा भारत सीमा सम्म बसोवास गर्ने हुँदा ती उपभोक्तालाई लक्षित गरी सार्वजनिक जग्गा वा सार्वजनिक संस्थाको हकभोगका बाँझो तथा खाली रहेका जग्गाहरू (जस्तै: विद्यालयका खाली जग्गा, नहरको छेउछाउ, ऐलानी पर्ती एवं नदी उकास) मा स्थानीय समूह बनाई उक्त जग्गामा कृषि-वन कार्यक्रम सञ्चालन भएकोमा हाल कतिपय स्थानमा त्यतिवेला रोपेका विरुवा हुर्केर हरियाली कायम भएको र यसबाट ति उपभोक्ताले लाभ लिएको देख्न सकिन्छ ।

अनुसूची ५: कृषि-वन प्रजातिहरूको छनौटका प्रमुख आधारहरू

क) कृषकहरूको अनुभवको आधारमा छनौट तथा प्राथमिकीकरण गरिएका प्रजातिहरू

अ) जडीबुटी एवं मसलाबाली

क्र.सं	कृषि-वन प्रजातिहरू	छनौटका आधारहरू
१	अदुवा	<ul style="list-style-type: none"> बारीमा सहजै उत्पादन हुने र बिक्रि गर्न समस्या नभएको बुनी निकालेर घर खर्च चलाउन सहिने घरको लागि पनि स्वादिष्ट मसलाको रूपमा प्रयोग हुने छापोको लागि स्याउला सोत्तर प्रशस्त पाइने ।
२	वेसार	<ul style="list-style-type: none"> यहाँको बारीमा सहजै उत्पादन गर्न सकिने वेसार उद्योगले गर्दा बिक्रि गर्न समस्या नभएको घरको लागि पनि मसलाको रूपमा अनिवार्य प्रयोग हुने ।
३	तेजपात	<ul style="list-style-type: none"> आयुर्वेदिक महत्व, स्वादिलो मसलाको रूपमा उपयोग गरिने बारीको ढिक, कान्ला, पखेरा, खोरीया र खरबारीमा पनि लगाउन सकिने एक पटक लगाएपछि लामो समयसम्म उत्पादन लिइरहन सकिने एकपटक काटेपछि प्रशस्त मात्रामा मुना पलाएर आउने हुनाले काटिसकेपछि बोट नै मर्ने वा फेरि बिरुवा रोपी रहनुपर्ने झन्झट नरहने पात र बोक्रा बिक्री गर्न बजारको कुनै समस्या नभएको । गाउँघरमा नै पात र बोक्रा खरिद गर्ने ब्यापारीहरू पुगेर किसानहरूले उत्पादन गरेको तेजपात र दालचिनी खरिद गर्ने ।
४	टिमुर	<ul style="list-style-type: none"> औषधीय गुणहरू सहितको प्रमुख मसला आय आर्जनको स्रोत, सहजरूपमा बिक्रि हुने जंगली जनावरबाट नोक्सानी नहुने तथा जीवित बारवन्देजको रूपमा समेत लगाउन सकिने खेर गएको जमिनमा पनि लगाएर उत्पादन लिन सकिने ।
५	अलैंची	<ul style="list-style-type: none"> अन्य कुनै पनि बाली नहुने ओसिलो जमिनमा समेत यसको खेती गर्न सकिने नगदे बाली तथा स्वादिष्ट मसला ।

आ) डालेघाँस तथा बहुउद्देश्यीय प्रजाति

क्र.सं	कृषि-वन प्रजातिहरू	छनौटका आधारहरू
१	डालेघाँस प्रजाति बडहर, काभ्रो, किम्बु, कुटमिरो, टाँकी, खसे खन्यू, डुम्री, दवदवे, गिंदेरी, पाखुरी	<ul style="list-style-type: none"> स्थानीय हावापानीमा सजिलोसंग हुर्कने र सजिलैसंग सार्न सकिने बारीको डील, कान्लामा पनि लगाउन सकिने, परम्परागत खेती प्रणाली पशुहरूले खान मन पराउने ।
२	बहुउद्देश्यीय प्रजाति	स्थानीय अवस्थाका आधारमा अन्य प्रजाति पनि हुर्काइने गरेका । तथापि यस रणनीतिमा हाललाई निम्न चार प्रजातिलाई प्राथमिकता दिइएको छ ।
क	बाँस	<ul style="list-style-type: none"> छिटो बढ्ने, यसको घाँस पशुपन्छीले मन पराउने यसबाट फर्निचर, डोको, डालो, मान्द्रो, लगायत धेरै किसिमका सामग्री उत्पादन गर्न सकिने, जुन घरायसी तथा व्यापारिक प्रयोजनका लागि उपयोगी हुने

		<ul style="list-style-type: none"> तामा तरकारीको रूपमा खान मिल्ने र बजारमा तामा लगायत सिङ्गो बाँस र यसबाट निर्मित विविध उत्पादन सजिलैसंग विक्री हुने ।
ख	अम्रिसो	<ul style="list-style-type: none"> बाह्रै महिना हरियो भइरहने र भू-क्षय रोकथामका लागि उपयोगी अरू बालीलाई जस्तो धेरै स्याहार गर्नु नपर्ने कूचो बिक्रीबाट आर्थिक उपार्जन हुने घाँस तथा जीवित बारवन्देजको रूपमा प्रयोग गर्न सकिने ।
ग	इपिल इपिल	<ul style="list-style-type: none"> कोशेबाली भएकोले पशुको लागि अत्यन्त पोषिलो पशुहरूले खान मन पराउने, विशेषतः बाख्राले धेरै मन पराउने छिटो बढ्ने, बारीको डील, कान्लामा पनि लगाउन सकिने भिरालो जमिनमा भू-संरक्षणका लागि समेत उपयोगी ।
घ	बैस	<ul style="list-style-type: none"> चाँडो बढ्ने डाले घाँस सुख्खा वा धापिलो जमिनमा पनि हुर्कने, भू-संरक्षणको लागि समेत उपयोगी ।
ङ	रिट्टा	<ul style="list-style-type: none"> भिरालो पाखा, बारी नजिकको खुल्ला स्थान, चरन क्षेत्र र खोरियामा पनि राम्ररी हुर्कने सहजरूपमा विक्री हुने जंगली जनावरले कुनै नोक्सान नगर्ने ।

इ) फलफूल एवं पोषणयुक्त वनस्पति

क्र.सं	कृषि-वन प्रजातिहरू	छनौटका आधारहरू
१	आँप	<ul style="list-style-type: none"> फलफूलमा उच्च कोटीको मानिने यस प्रजातीका धेरै उप-प्रजातिहरू रहेका र स्वदेशको उत्पादनले मात्र नपुगी यसको फल वर्षेनी विदेशबाट समेत आयात गरिने भएकोले बजार राम्रो रहेको फलफूलका साथै काठबाट फर्निचरहरू बनाउन मिल्ने भेरीगंगा नगरपालिका - ११, रामघाटमा हाल पकेट क्षेत्रको रूपमा विकास भैरहेको तथा नगरपालिकाका अन्य क्षेत्रमा समेत विस्तार गर्न सकिने ।
२	केरा (जंगली प्रजाति समेत)	<ul style="list-style-type: none"> बारीका कान्ला तथा घर-बगैचामा समेत उपयुक्त हुने प्रजाति छिटो प्रतिफल दिने तथा बजार राम्रो रहेको भूसंरक्षणमा समेत उपयोगी ।
३	सितलचिनी	<ul style="list-style-type: none"> बहुउपयोगी एवं छिटो हुर्कने पोषिलो तरकारीका साथै गाईवस्तु बाखा, माछा र कुखुराको लागि पोषिलो घाँस यसकोक जरा धेरै गहिराई सम्म जानेहुँदा खडेरीमा वा सुख्खा जमिनमा पनि राम्ररी हुर्कन र बढ्न सक्ने कीराबाट कम आक्रमण हुने ।
४	लिची	<ul style="list-style-type: none"> भेरीगंगा नगरपालिका - ११, रामघाटमा यसको राम्रो विकास भएको र अन्य क्षेत्रमा समेत विस्तारको सम्भावना भएको बजार राम्रो रहेकोले आयआर्जनको एक माध्यमका रूपमा लिन सकिने ।
५	चिउरी	<ul style="list-style-type: none"> फल स्वादिष्ट हुने भएकोले विक्री गरेर आय आर्जन समेत गर्न सकिने बिउ बाट तेल निकाल्न सकिने मौरी चराएर गुणस्तरीय महको उत्पादन बढाउन सकिने

		<ul style="list-style-type: none"> • भिरालो पाखा, बारी, खुल्ला स्थान, चरन क्षेत्र र खोरियामा पनि राम्ररी हुर्कने ।
६	कुरिलो	<ul style="list-style-type: none"> • पौष्टिकतायुक्त तरकारी • बजारमा माग रहेकोले सजिलै बिक्री हुने • बहुवर्षे बाली भएकोले वर्षे पिच्छे लगाइरहनु नपर्ने • अन्तरबालीको रूपमा लगाउन सकिने हुंदा यस्को लागि छुट्टै जमिन नचाहिने ।
७	सिस्नो	<ul style="list-style-type: none"> • खेती गर्न र स्याहारसुसार गर्न नपर्ने । जनावरले नोक्सान नगर्ने • जंगल, भीर र पाखा जस्ता त्यत्तिकै खेर गइरहेको जमिनमा लगाउन सकिने • सिस्नोबाट बनाइएको धुलो राम्रो मूल्यमा बिक्री हुने हुंदा व्यावसायिक प्रयोजनले पनि लगाउन सकिने ।

ख) साविक मैनतडा गा.वि.स. का लागि Heifer International बाट सिफारिस गरिएका घाँस प्रजातिहरू

साविक मैनतडा गा.वि.स. (हाल भेरीगंगा वार्ड नं. ६, ७, ८, ९) का लागि अनुसन्धान समेतका आधारमा Heifer International बाट सिफारिस गरिएका डालेघाँस/भूँईघाँस प्रजातिहरू तल दिइएका छन् ।

डालेघाँस	भूँईघाँस (बहुवर्षीय)
भटमासे (Flemingia macrophylla)	नेपियर (Pennisetum perpureum)
मेन्डुला (Teprocia spp)	मुलाटो (Brachiaria spp)
इपिल इपिल (Leucanena spp)	ज्वाइन्ट भेच (Aeschynomene falcata)
टाँकी (Bauhinia purpurea)	स्टाइलो] (Stylosanthes spp)
खन्यु/खँदायो vGo' (Ficus cunea/semicordata)	अग्निसो (Thysanolaena maxima)
बडहर (Artocarpus lakucha)	बदामे घाँस] (Arachis pintoi)
भिमल (Grewia optiva)	लुर्सन (Medicago sativa)
बकैनो (Melia azedarach)	वीन क्यासिया (Chamaecrista rotundifolia)
कोइरालो (Bauhinia bherigata)	
कुटमिरो (Litsea spp)	
भूँईघाँस (हिउदे घाँस)	भूँईघाँस (वर्षे घाँस)
जै घाँस (Avena sativa)	मकैचरी/टियोसेन्टी (Euchlaena Mexicana)
बर्षिम (Trifolium alexandrium)	बोडी (Cowpea - Vigna unguiculata/sinensis)
भेच (Vicia sativa)	ल्याव ल्याव वीन (Lab lab purpureus)
	जुनेलो (Sorghum valgare)
	बाजरा (Pearl Millet) - Pennisetum typhoids
	सुडान (Sorghum sudanense)
	पास्पलम (Paspalum dilatatum)
	मोलासेस (Melinis minutiflora)

अनुसूची ६: कृषि-वन प्रणालीको सबल तथा कमजोर पक्ष एवं अवसर तथा चुनौतीको विश्लेषण (SWOT Analysis)

सबल पक्षहरू (Strength)	कमजोर पक्षहरू (Weakness)
<ul style="list-style-type: none"> स्थानीयतहमा विकासको लागि आवश्यक पर्ने ऐन, नियमावली, नीति, रणनीति, मापदण्ड र कार्यविधि बनाउने अधिकार रहेको । सामुदायिक वनको खाली जग्गाको उचित व्यवस्थापनका लागि जग्गा विनियोजन मार्फत कृषि-वन प्रणालीको विकास गरी आयआर्जन गर्न सम्बन्धित सामुदायिक वनका पदाधिकारी इच्छुक देखिएका । आफ्नो हकभोगको जमिनमा उपयुक्त हुने कृषि-वन प्रणालीको विकास गर्न किसानहरू इच्छुक देखिएका । किसानहरूमा कृषि-वन पद्धतिमा आधारित परम्परागत ज्ञान तथा सीप उपलब्ध रहेको । निजी उद्यमले खरिद गर्ने कृषि-वनजन्य उपजहरू युरोपियन देशहरूमा समेत निर्यात हुने भएकोले बाह्य बजारसम्मको पहुँच रहेको । काष्ठ एवं गैरकाष्ठजन्य (वन) पैदावारबाट विभिन्न कोशेली उत्पादन गरी बिक्री गर्न सकिने जस्तै: टोकरी, ढकिया, कि रिङ्ग, कुशबाट वन्ये कुशासन आदि । मध्यपश्चिम विश्वविद्यालयको कृषि तथा पशुपन्छी संकाय र कृषि अनुसन्धान निर्देशनालय, कर्णाली प्रदेश नगरपालिकाको कार्यालयबाट नजिकै रहेकोले कृषि-वन सम्बन्धी अनुसन्धान र शैक्षिक सेवा लिन सहज रहेको । भेरीबबई डाइभर्सन बहुउद्देश्यीय आयोजनाले नगरपालिकाको विभिन्न जलाधारहरूमा कृषकहरूको आयआर्जनका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरेकोले कृषि-वनमा समेत सहयोग हुन सक्ने । प्रचलित नीति एवं कानूनमा कृषि-वनको महत्वलाई आत्मसात गरी यसको विकासको लागि मार्गप्रशस्त गरिएको । 	<ul style="list-style-type: none"> कृषकहरूमा जनचेतना तथा ज्ञान सीपको कमि रहेको र हाल सम्म कृषि-वनको विकास सम्बन्धी क्षमता विकास कार्यक्रमहरू सञ्चालन नभएका । उत्पादित वस्तुहरूको समय सापेक्ष प्रशोधन र भण्डारण गर्न नसक्दा उत्पादकले उत्पादित वस्तुको यथोचित मूल्य पाउन नसकेका । सुख्खायाममा पानीको कमीले सिंचाईमा समस्या रहेको । वन डढेलोले रुख विरुवाको नोक्सान गर्ने गरेको । खुला छाडा चरिचरन अझै पनि कायम रहेको । कृषि-वनमा आधारित उद्यमशीलता विकास गरी महिला, विपन्न एवं युवाहरूलाई रोजगारी र आर्थिक विकासका कृयाकलापहरूसँग जोड्न नसकिएको । वनको खाली जग्गामा जडीबुटी, घाँस, बाँस, अम्रिसो लगाउन कार्ययोजनामा परिमार्जन/वन कार्यालयको स्वीकृति चाहिने हुँदा किसान वा समूहले यस्ता कार्यमा झञ्झट मात्रै । वन उपभोक्ता समूहहरूको कोषमा कृषि-वन सम्बन्धी विनियोजन गर्न बजेटको कमी रहेको । मानव वन्यजन्तु द्वन्द (चितुवा, दुम्सी, बनेल, बाँदर) को कारण वन्यजन्तुबाट हुने नोक्सानीबाट बचन अपनाउनु पर्ने सावधानीका लागि थप समय, जनशक्ति तथा स्रोत आवश्यक रहेको । थाकल, वनमारा लगायतका मिचाहा प्रजाति (Invasive Alien Species) बढ्दै गएको तर व्यवस्थापन गर्न चाहेर पनि नसकिएको । किसान/उपभोक्ताले चाहेका प्रजातिका गुणस्तरीय विरुवा समयमै पाउन कठिन भएको । निजी जग्गाबाट उत्पादित जडीबुटी तथा अन्य वन पैदावारको बिक्री वितरणमा मध्यवर्ती क्षेत्रका किसानहरूले समस्याहरू भोग्दै आएका ।
अवसरहरू (Opportunity)	चुनौतीहरू (Threats)

<ul style="list-style-type: none"> • सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहको कोषमा भएको रकमको केही हिस्सा कृषि-वनको विकास मार्फत विपन्न वर्गको आयमूलक कार्यमा विनियोजन गरी उद्यमशीलताको विकास गर्न सकिने । • निजी खेतबारी, सामुदायिक वन र अन्य खेर गएका जमिनको उचित व्यवस्थापनबाट सबै किसिमका कृषि-वनको विकास गरी जीविकोपार्जन र खाद्य तथा पोषणको अवस्थामा सुधार ल्याउन सकिने । • आर्थिक दृष्टिकोणले सम्भाव्य उच्चमूल्यका तरकारी, फलफूल, मसलाबाली, कफी, बाखापालन, पशुपालन, जडिवुटी खेतीको विविधिकरण र विस्तार गर्न सकिने । • थोरै जमिन भएका महिला किसानहरू सामुहिक कृषि-वन प्रणालीको विकास गर्न इच्छुक रहेकाले उनीहरूको लागि आय आर्जनको यो एक उपयुक्त अवसर रहेको । 	<ul style="list-style-type: none"> • अतिक्रमित ऐलानी जग्गाको नगरपालिकाबाट सार्वजनिक सूचना जारी गरी हटाउने प्रयास गर्दा पनि सम्भव नभएकोले कम्तिमा १० वर्षसम्म सार्वजनिक जग्गा/वनजंगलमा कृषि-वन प्रणाली लागू गरी भोगचलन गरिरहेमा उक्त जग्गाको लालपूर्जा नै पाइन्छ भन्ने गलत बुझाई रहेको । • सामुदायिक वनको कार्ययोजनामा समावेश गरी जग्गा विनियोजन मार्फत जडीबुटी, घाँस, बाँस, अम्रिसो लगाउन दिँदा जग्गा अतिक्रमण गर्ने चलन रहेको । • अव्यवस्थित सहरीकरणले खेतीयोग्य जमिन साँघुरिँदै गएको र ग्रामिण क्षेत्रमा जग्गा बाँझो हुने अवस्था बढ्दै गएको । • कृषि-वनको विकासमा प्रजाति छनौट अति महत्वपूर्ण रहेकोले प्रचलित कानून, पारिस्थितिकीय एवं सामाजिक-आर्थिक अवस्था, बजार, मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व जस्ता पक्षको सन्तुलन मिलाउनु पर्ने ।
---	--

अनुसूची ७: कृषि-वन सम्बन्धी नीतिगत एवं कानुनी प्रावधान

क) नीति तथा रणनीति

राष्ट्रिय कृषि नीति, २०६१

यस नीतिमा लक्षित वर्गहरूका लागि विशेष सुविधा अन्तर्गत सीमान्त जमिन, चरन/खर्क, हैसियत बिग्रीएको वन तथा प्रयोगमा नआएका सार्वजनिक जमिनलाई लक्षित समुदायमा कबुलियतमा हस्तान्तरण गरी सम्भाव्यता अनुसार घाँस, डालेघाँस, कृषि वन, जडिवुटी तथा रेशम एवं अन्य स्थायी रूख बिरूवा हुने खालका नगदेबाली एवं फलफूल बगैँचा विकासमा उपयोग गराई वन तथा अन्य जमिनको हैसियत सुधारका साथै गरिबी निवारणमा टेवा पुर्याइने उल्लेख छ । यस्तै, हैसियत बिग्रीएका वन तथा प्राकृतिक जलाशयको हैसियत सुधार गर्ने गरी जैविक विविधता संरक्षण, सम्बर्धन र सदुपयोग तथा कृषि वन प्रणालीको विकास गरिने; स्थानीय सहभागिताका आधारमा जलाधार व्यवस्थापन र नदी कटान नियन्त्रण गरी संरक्षण प्रधान कृषि प्रणाली विकास गर्दै लगिने र खेती योग्य जग्गाको खण्डीकरण नियन्त्रण र वैज्ञानिक भू व्यवस्थापन (चक्लाबन्दी) लाई स्थानीय निकायको सहयोग समेतमा व्यवस्थित गरिनेछ भनि उल्लेख भएकोले यस नीतिले नेपालमा कृषि-वनको विकास तथा विस्तारका लागि मार्ग प्रशस्त गरेको पाइन्छ ।

कृषि व्यवसाय प्रवर्धन नीति, २०६३

यस नीतिमा अन्य कुराहरूको अतिरिक्त सार्वजनिक क्षेत्रको जग्गा तथा अन्य क्षेत्रमा समेत सम्भाव्यताका आधारमा जडीबुटी खेतीको विकासलाई प्रोत्साहित गरिने कुरा उल्लेख भएको छ ।

कृषि जैविक विविधता नीति २०६३ (पहिलो संशोधन) २०७१

यस नीतिमा अन्य कुराहरूको अतिरिक्त उपखण्ड ५.१.३.५ मा कृषि जैविक विविधताको दिगो उपयोगका लागि एकीकृत खेती प्रणालीमा आधारित प्राञ्जारिक खेती, पशुपालन, घरबगैँचा (Home garden), कृषि-वन (Agro-forestry), जैविक ग्राम, सहरी वन, कृषि पर्यटन जस्ता कार्यक्रमलाई प्राथमिकता दिइने उल्लेख गरिएको छ ।

खर्क नीति, २०६८

यस नीतिको पृष्ठभूमिमा प्राकृतिक चरन क्षेत्र, घाँसे मैदान एवं झाडी वुट्यान क्षेत्र समेटिएको “खर्क” उपयोगको इतिहास मानव सृष्टि र सभ्यताको विकाससंग जोडिएको उल्लेख गरिएको छ भने खर्कलाई स्थानीय समुदायको जीविकोपार्जन, राष्ट्रको आर्थिक विकासको आधारस्तम्भ र जैविक विविधताको भण्डारको रूपमा लिइएको छ । जडीबुटी, वन्यजन्तुको वासस्थान, घरपालुवा जनावरको जीवन धान्ने स्रोत, नदीनालाको पानीको स्रोत, मनोरम भू-दृश्यहरूका साथै वैज्ञानिक, ऐतिहासिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक महत्वका यस्ता क्षेत्रहरू अनादिकाल देखिनै मानव जिवनयापनको अभिन्न अंशको रूपमा रहेका छन् । यस्ता खर्क र यिनमा आश्रित स्थानीय समुदायको खस्कियो अवस्थालाई दृष्टिगत गर्दै खर्कहरूको वैज्ञानिक व्यवस्थापन, संरक्षण र उपयोग गरी दिगो विकास गर्नु अपरिहार्य रहेकोले यो खर्क नीति, २०६८ कार्यान्वयनमा ल्याइएको उल्लेख छ ।

यसको लक्ष्यमा खर्कहरूको दिगो व्यवस्थापनको लागि समुदायको सहभागितामा परम्परागत ज्ञान, प्रविधि र सीपको उपयोग गर्दै वातावरण मैत्री प्रविधिहरू अपनाई वैज्ञानिक विधि र व्यवस्थापन पद्धति अवलम्बन गर्ने रहेको छ । खर्कहरूको स्तरोन्नति गरी उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने, खर्कमा आधारित उद्यम व्यवसायहरूको विकास एवं विस्तार गर्ने र खर्कहरूको जैविक विविधताको संरक्षण, सम्बर्धन एवं दिगो र वैज्ञानिक उपयोग गरी पर्यावरणीय सन्तुलन कायम गर्न सहयोग पुर्याउने मूख्य ३ वटा उद्देश्य लिएको यस खर्क नीतिमा खर्कको उत्पादकत्व बढाउन, आयआर्जनका अवसर बृद्धि गर्न एवं किसानहरूलाई पशुपालनमा सहयोग पुग्ने गरी डालेघाँस/भूँईघाँस वा चरिचरन व्यवस्थापनको अलावा जडीबुटी/गैरकाष्ठ वन पैदावारको प्रवर्धन गर्ने समेत उल्लेख गरिएको छ ।

पुष्प प्रवर्धन नीति, २०६९

सहरी क्षेत्रमा र सडक किनारामा पुष्प र पुष्पजन्य वनस्पतिहरू लगाई सडक र सहरको सौन्दर्य वृद्धि गर्ने तथा वातावरण स्वच्छ राख्ने कार्यलाई सरकारी, निजी, सहकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्र समेतको सहकार्यमा विस्तार गरिने कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

कृषि विकास रणनीति, २०७२

यस रणनीतिमा वनसँग भू उपयोग नमुनाहरूलाई विकास तथा एकीकृत गर्ने, विद्यमान वन व्यवस्थापन अभ्यासहरूलाई उत्पादक, व्यावसायिक, सामाजिक रूपमा समावेशी कृषि उत्पादन भू उपयोग नमुनाहरू एकीकृत गरिने र यसका लागि प्रत्येक किसिमका किसानका लागि बहुउपयोगी, परिप्रेक्ष्य विशिष्ट जलवायु परिवर्तन मैत्री कृषि-वन नमुनाहरू तर्जुमा गर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

राष्ट्रिय वन नीति, २०७५

नेपाल सरकार (मन्त्रिपरिषद्) बाट मिति २०७५/१०/२१ मा स्वीकृत राष्ट्रिय वन नीति, २०७५ को लक्ष्य वन, संरक्षित क्षेत्र, जलाधार, जैविक विविधता, वन्यजन्तु र वनस्पतिको दिगो र सहभागितामूलक व्यवस्थापनबाट वनजन्य वस्तु तथा सेवाको उत्पादन एवं मूल्य अभिवृद्धि र तिनको न्यायोचित वितरण गर्नु रहेको छ । कूल ११ उद्देश्यहरू तय गरिएको यस नीतिको छैठौँ उद्देश्यमा कृषि-वनको विकास गरी वन क्षेत्रलाई आर्थिक उपार्जनको माध्यमको रूपमा विकास गर्ने उल्लेख गरिएकोले राष्ट्रिय वन नीति, २०७५ ले कृषि-वनको विकासलाई समेत उत्तिकै महत्व दिएको पाइन्छ ।

राष्ट्रिय जलवायु परिवर्तन नीति, २०७६

राष्ट्रिय जलवायु परिवर्तन नीति, २०७६ को क्षेत्रगत नीति एवं रणनीति तथा कार्यनीतिहरू अन्तरगत खण्ड ८.१ मा कृषि तथा खाद्य सुरक्षा तर्फ जलवायु मैत्री कृषि प्रणाली अवलम्बन गरी खाद्य सुरक्षा, पोषण तथा जीविकोपार्जनमा सुधार गरिने नीति अपनाइने उल्लेख छ भने सो नीति अन्तरगतका रणनीति तथा कार्यनीतिहरू मध्ये बुँदा (छ) मा बाँझो कृषियोग्य जमिनमा बहुउपयोगी रुख प्रजातिहरू सहितको कृषि-वन प्रणालीको विकास र प्रवर्धन गरिनेछ भनि उल्लेख गरिएको छ । यस नीतिले जलवायु परिवर्तन अनुकूलन तथा न्यूनीकरणका सवालहरूलाई सम्बोधन गरेको जुन कृषि-वन प्रणालीको विकासका लागि महत्वपूर्ण छ ।

राष्ट्रिय कृषि-वन नीति, २०७६

नेपाल सरकार (मन्त्रिपरिषद्) बाट मिति २०७६/०३/०८ गते तदनुसार २३ जुन २०१९ मा स्वीकृत राष्ट्रिय कृषि-वन नीति, २०७६ को दूरदृष्टि कृषि - वन प्रणालीको विकास, विस्तार र व्यावसायिकरण गरी राष्ट्रिय समृद्धिमा योगदान पुर्याउने रहेको छ भने यसले तपसीलमा उल्लेखित ८ वटा नीतिहरू अंगिकार गरेको छ:-

- कृषि - वन प्रणालीको व्यावसायिक र सामुहिक खेती प्रणालीलाई प्राथमिकता र प्रोत्साहन गरिने ।
- कृषि - वन अनुसन्धान, मूल्य ऋङ्गला र कृषकको बजार पहुँचमा सरलीकरण गरिने ।
- कृषि - वनको उत्पादनमा आधारित उद्यम तथा बजार व्यवस्थाको प्रवर्द्धन गरिने ।
- कृषि - वनको क्षेत्रमा वित्तीय प्रोत्साहन प्रदान गरिने ।
- खाली, बाँझो, पर्ति तथा सीमान्तकृत जग्गाहरूमा कृषि - वन प्रणालीलाई प्राथमिकता दिइने ।
- उपयुक्तताका आधारमा स्थान विशेष कृषि - वन मोडेलहरूको विकास र प्रवर्द्धन गरिने ।
- कृषि - वन प्रणालीको अध्ययन, अनुसन्धान, प्रचार प्रसार र क्षमता विकासमा प्राथमिकता दिइने ।
- राष्ट्रिय, प्रादेशिक र स्थानीय गरी तीनै तहमा कृषि - वन योजना, बजेट र कार्यक्रम संयोजन तथा अनुगमन मूल्याङ्कन गर्ने प्रणालीको विकास गरिने ।

राष्ट्रिय कृषि-वन नीति, २०७६ समग्रमा नेपालका सबै स्थान विशेष र भू-उपयोगमा उपयुक्त हुने खालका कृषि - वन प्रणालीको विकास र विस्तारको लागि मूल नीतिको रूपमा रहेको छ ।

ख) ऐन नियमहरू

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४

यस ऐनको परिच्छेद ३ मा गाउँपालिका तथा नगरपालिकाको काम, कर्तव्य र अधिकार उल्लेख भएको छ । दफा ११ मा गाउँपालिका तथा नगरपालिकाको अधिकार उल्लेख गरिएको छ भने दफा ११ (२) ज. मा स्थानीय वजार व्यवस्थापन, वातावरण संरक्षण र जैविक विविधता र दफा ११ (२) ज. (१२) मा वातावरण संरक्षण र जैविक विविधता सम्बन्धी स्थानीय नीति, कानून, मापदण्ड, योजना तर्जुमा तथा त्यसको कार्यान्वयन, अनुगमन र नियमन; दफा ११ (२) ज. (१६) मा स्थानीय स्तरमा न्यून कार्वनमुखी तथा वातावरण मैत्री विकास अवलम्बन; दफा ११ (२) ण. मा कृषि तथा पशुपालन, कृषि उत्पादन व्यवस्थापन, पशु स्वास्थ्य, सहकारी र दफा ११ (२) ण. (१) मा कृषि तथा पशुपालन, कृषि उत्पादन व्यवस्थापन, पशु स्वास्थ्य, सहकारी सम्बन्धी स्थानीय नीति, कानून, मापदण्ड, योजना तर्जुमा तथा त्यसको कार्यान्वयन, अनुगमन र नियमन सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ ।

यस्तै, दफा ११ (४) मा सङ्घ तथा प्रदेश कानूनको अधीनमा रही गाउँपालिका तथा नगरपालिकाको काम, कर्तव्य र अधिकार उल्लेख भएको छ जस अन्तरगत दफा ११ (४) ड मा वन, जंगल, चराचुरुङ्गी, जल उपयोग, वातावरण, पर्यावरण तथा जैविक विविधता; दफा ११ (४) ड (१) मा वन, जंगल, चराचुरुङ्गी, जल उपयोग, वातावरण, पर्यावरण तथा जैविक विविधता सम्बन्धी स्थानीय नीति, कानून, मापदण्ड, योजना तर्जुमा तथा त्यसको कार्यान्वयन, अनुगमन र नियमन; दफा ११ (४) ड (२) मा सामुदायिक वन, धार्मिक, कबुलियती वनको व्यवस्थापन; दफा ११ (४) ड (३) मा मध्यवर्ती क्षेत्रको सामुदायिक वन, धार्मिक, कबुलियती वनको व्यवस्थापन; दफा ११ (४) ड (४) मा नदी किनार, नदी उकास, नहर, सडक किनारमा वृक्षारोपण, व्यवस्थापन; दफा ११ (४) ड (५) मा निजी वनको प्रवर्धन, अनुगमन र नियमन; दफा ११ (४) ड (६) मा सार्वजनिक खाली जग्गामा वृक्षारोपण, सम्भार, उपयोग, व्यवस्थापन; दफा ११ (४) ड (७) मा स्थानीय स्तरमा जडीबुटी एवं गैरकाष्ठ वन पैदावारको वजार व्यवस्थापन; दफा ११ (४) ड (९) मा नर्सरी स्थापना, विरुवा उत्पादन, वितरण, रोपण, प्रवर्धन; दफा ११ (४) ड (१७) मिचाहा प्रजातिको नियन्त्रण उल्लेख गरिएको छ ।

अतः यस ऐनले स्थानीय सरकारलाई संविधानमा उल्लेखित अधिकार सूचीका आधारमा नीति तथा कानून निर्माण गर्ने अधिकार प्रदान गरेको छ जसमा माथि उल्लेख गरिएअनुसार कृषि र वनसंग सम्बन्धित नीति तथा कानूनसमेत पर्दछन् ।

वन ऐन, २०७६ तथा वन नियमावली, २०७९ (संघीय)

वन ऐन, २०७६ को परिच्छेद ५ मा सामुदायिक वन सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । जस अन्तरगत दफा १८ मा सामुदायिक वन हस्तान्तरण गर्ने प्रावधान रहेको छ भने सो दफाको उपदफा (७) मा उपभोक्ता समूहले डिभिजन वन कार्यालयबाट स्वीकृत कार्ययोजनाले निर्दिष्ट गरेको वन उद्यम तथा तोकिए बमोजिम पर्यापर्यटनका कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सक्नेछ भनि उल्लेख गरिएको छ । दफा १८ को उपदफा (९) मा उपभोक्ता समूहले सामुदायिक वनको विकास, संरक्षण तथा उपयोग गरी आयआर्जनका लागि गरिवीको रेखामुनिका उपभोक्तालाई सामुदायिक वनको कुनै भाग तोकिए बमोजिम सम्झौता गरी दिन सक्नेछ भनि उल्लेख गरिएको छ ।

कर्णाली प्रदेश प्राङ्गारिक कृषि ऐन, २०७६

प्राङ्गारिक कृषि ऐन, २०७६ ले कर्णाली प्रदेशमा प्राङ्गारिक कृषि सम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ । ऐनको दफा ३ मा भू-उपयोग सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ जस अन्तरगत उपदफा (१) मा प्रदेश सरकारको स्वीकृतिमा मन्त्रालय (भूमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय) ले कृषि योग्य जमिनको वर्गीकरण गरी जैविक क्षेत्रको पहिचान र भू

- उपयोग योजना तयार गर्नेछ भनि उल्लेख भएको छ भने उपदफा (२) मा प्राङ्गारिक उत्पादनलाई संरक्षण र सम्बर्धन गर्नका लागि केही कामहरू गर्न प्रतिबन्ध लगाउन सक्नेछ भनि उल्लेख गरिएको छ ।

ऐनको दफा ८ मा प्राङ्गारिक कृषि क्षेत्र पहिचान र नक्साङ्कन गर्न सकिने प्रावधान रहेको छ । जसअन्तरगत उपदफा (१) मा स्थानीय विशेषताका आधारमा प्राङ्गारिक कृषि क्षेत्रको पहिचान तथा नक्साङ्कन गरी सो ठाउँलाई वस्तु विशेष प्राङ्गारिक पकेट क्षेत्रको रूपमा घोषणा गर्न सकिनेछ भनि उल्लेख छ । उपदफा (२) मा उपदफा (१) बमोजिमको कार्य स्थानीय तहसंगको समन्वय तथा सहकार्यमा गरिनेछ भनि उल्लेख भएको छ ।

कर्णाली प्रदेश वन ऐन, २०७८ तथा कर्णाली प्रदेश वन नियमावली, २०८०

कर्णाली प्रदेश वन ऐन, २०७८ को परिच्छेद ४ मा सामुदायिक वन सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । ऐनको दफा १८ मा वन उद्यम र पर्यापर्यटन कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सक्ने प्रावधान रहेको छ । उक्त दफा १८ को उपदफा (१) मा सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहले कार्ययोजनाले निर्दिष्ट गरेका वन उद्यम तथा तोकिए बमोजिमका पर्यापर्यटनका कार्यक्रमहरू आफैले वा स्थानीय तह वा संघसंस्था वा निजी क्षेत्र वा सहकारीसँगको साझेदारीमा सञ्चालन गर्न सक्नेछ भनि उल्लेख गरिएको छ भने दफा १८ को उपदफा (२) मा उपदफा (१) बमोजिम सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहले पर्यापर्यटन विकासका भौतिक पूर्वाधार निर्माणका लागि वढीमा पाँच हेक्टर वा कूल क्षेत्रफलको दश प्रतिशतले हुन आउने क्षेत्रफलमध्ये जुन कम हुन्छ त्यति सामुदायिक वन प्रयोग गर्न सक्नेछ । तर त्यस्तो क्षेत्रमा प्रचलित कानून र समूहको कार्ययोजना विपरित कुनै भौतिक पूर्वाधार निर्माण गरी वनक्षेत्रको भू-उपयोग परिवर्तन गर्न पाइने छैन भनि उल्लेख गरिएको छ । ऐन को दफा ३१ मा गरिबी न्यूनीकरणका लागि कबुलियती वन प्रदान गर्ने, दफा ४३ मा जडीबुटी विकास तथा अनुसन्धान केन्द्र स्थापना गर्न सक्ने र परिच्छेद १२ मा निजी तथा सार्वजनिक जग्गामा वन विकासका प्रावधानहरू रहेका छन् ।

कर्णाली प्रदेश वन नियमावली, २०८० को नियम ३५ मा वन उद्यम सञ्चालन गर्न सक्ने तथा सोही नियमको उपनियम १ देखि ४ सम्म सामुदायिक वनमा जडीबुटी तथा गैरकाष्ठ वन पैदावारको खेती विकास सम्बन्धी प्रावधान उल्लेख गरिएको छ भने उपनियम ५ मा वन्यजन्तु पालन सम्बन्धी व्यवस्था उल्लेख गरिएको छ ।

भेरीगंगा नगरपालिका कृषि ऐन, २०७८

स्थानीय राजपत्रमा मिति २०७८/१२/०६ मा प्रकाशित यस कृषि ऐन, २०७८ मा नगरपालिका भित्र कृषि क्षेत्रको विकासका लागि विभिन्न प्रावधानहरू राखिएका छन् । ऐनको दफा ३७ मा कृषि-वन प्रणालीको विकासबारे उल्लेख गरिएको छ भने सोही ऐनको दफा ३७ को उपदफा १ मा जलवायु तथा पर्यावरणीय क्षेत्रमा आएको फेरबदल र बढ्दो खाद्य मागको वर्तमान अवस्थालाई दृष्टिगत गरी एकिकृत कृषि व्यवसाय अपनाउन र वातावरण तथा वनस्पतिको संरक्षण गर्दै खाद्यान्न उत्पादन बढाउन पातलिएको वनमा स्थान विशेष बाली तथा फलफूलको खेती विकास गरी खाद्यान्न, फलफूल, नगदेबाली र घाँस खेती विकास गरिनेछ भनि उल्लेख गरिएको छ ।

यसै गरी दफा ३७ को २ मा उपदफा (१) बमोजिम पातलिएको वनमा कृषि खेतीको लागि इच्छुक व्यक्ति वा फर्मलाई निश्चित अवधि तोक्यो कबुलियत गरी वन दिन सकिनेछ, यसरी कृषि-वन अपनाउदा संघीय सरकार, कर्णाली प्रदेश सरकार, स्थानीय वन उपभोक्ता समितिसंग समन्वय तथा सहकार्य गरिनेछ भनि उल्लेख गरिएको छ । उपदफा ३ मा उपदफा (२) बमोजिम कबुलियत गर्न उपयुक्त वनमा कृषि खेती गर्ने व्यक्ति वा फर्मले वनमा विद्यमान रहेको

वातावरणलाई कुनै प्रतिकूल असर नपुर्‍याउने गरी र सो प्रयोग गरे वापत वार्षिक रूपमा कानून बमोजिम नगरपालिकालाई शुल्क बुझाउने गरी दिन सकिनेछ भनि उल्लेख भएको छ ।

भेरीगंगा नगरपालिका वन संरक्षण ऐन, २०८०

भेरीगंगा नगरपालिकाको मिति २०८०/११/२७ को १४ औं नगरसभाबाट पारित वन संरक्षण ऐनको प्रस्तावनामा अन्य विषयका अतिरिक्त कृषि-वन उद्यमको विकास गर्ने विषय समावेश गरिएको छ । ऐनको दफा १३ मा सामुदायिक वनमा कबुलियती वनको प्रावधान राखिएको छ भने उपदफा १ मा वन पैदावार तथा कृषिमा आधारित आयआर्जनका कार्यक्रम गर्न वटिमा १५ वर्षका लागि वन दिन सकिने, उपदफा २ मा स्वीकृत वन व्यवस्थापन कार्ययोजनाको अधिनमा र सम्झौता बमोजिम कार्य गर्नु पर्ने प्रावधान राखिएको छ । उक्त ऐनको दफा १४ मा सामुदायिक वनमा विपन्न वर्गका लागि कबुलियती वन दिन सकिने प्रावधान राखिएको छ ।

दफा ५४ मा जडीबुटी खेति तथा गैरकाष्ठ वन पैदावार प्रवर्धन सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ जस अन्तरगत उपदफा (१) मा नगरपालिकाले सामुदायिक वन लगायतका वन क्षेत्र र निजी जग्गामा सुगन्धित वनस्पति, औषधीजन्य जडीबुटी तथा अन्य जडीबुटी खेति र गैहकाष्ठ वन पैदावारको पहिचान र प्रवर्धनका लागि प्राविधिक, आर्थिक र अन्य आवश्यक सहयोग उपलब्ध गराउन सक्नेछ भन्ने रहेको छ । उपदफा (२) मा नगरपालिका क्षेत्रमा उत्पादित जडीबुटी तथा गैरकाष्ठ वन पैदावारको भण्डारण, प्रशोधन र बजारीकरणका लागि आवश्यक पूर्वाधारको विकास गर्ने कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सकिनेछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ ।

दफा ५५ मा कृषि-वन प्रवर्धनको प्रावधान रहेको छ जस अन्तरगत उपदफा (१) मा नगरपालिकामा रहेका सामुदायिक वन लगायतका वन क्षेत्र, सार्वजनिक जग्गा र निजी वन तथा निजी जग्गाहरूमा कृषि-वन लगायतका आयआर्जनका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न सकिने छ । उक्त कार्य गर्न चाहने व्यक्ति, समूह वा संघ संस्थालाई नगरपालिकाले आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराउन सक्नेछ भन्ने प्रावधान रहेको छ भने उपदफा (२) मा सामुदायिक वनमा कृषि-वन कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा वन क्षेत्रको जैविक विविधता संरक्षण हुने गरी र एउटै विरुवाले लामो समय उत्पादन दिने प्रकृतिका वनजन्य तथा कृषिजन्य पैदावारहरू लगाउन प्राथमिकता दिनुपर्नेछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ ।

ग) योजना तथा कार्यक्रम

राष्ट्रिय अनुकूलन योजना (National Adaptation Plan, 2021-2050)

सन् २०२१ देखि २०५० सम्मको तीस वर्षे यस योजनामा प्राथमिकता दिइएका ८ विषयगत (Thematic) र ४ अन्तरविषयगत (Cross-cutting) कार्यक्रमहरू मध्ये कृषि र खाद्य सुरक्षालाई प्रथम प्राथमिकतामा राखिएको छ भने कृषि क्षेत्र (वन समेत) ले सन् २०१९/२०२० मा कूल गार्हस्थ उत्पादनको करिब २७.६५ प्रतिशत योगदान दिएको र सो वर्षमा नेपालको ६६ प्रतिशत जनसंख्या कृषिमा संलग्न भएको समेत उल्लेख गरी यस योजनाले नेपालमा कृषि-वनको विकास तथा विस्तारका लागि मार्ग प्रशस्त गरेको पाइन्छ ।

सोह्रौँ योजना (आ.व. २०८१/०८२ - २०८५/०८६)

“सुशासन, सामाजिक न्याय र समृद्धि” हासिल गर्ने सोच लिएको यस योजनामा सोच बमोजिम अघि बढ्न क्षेत्रगत उद्देश्य तथा समष्टिगत रणनीति तय गरिएका छन् । यस योजनामा कृषि र वनक्षेत्रसंग सम्बन्धित रूपान्तरणकारी रणनीति अन्तरगत बुँदा नं. १ मा समावेश भएका कृषि र वनसंग सम्बन्धित प्रमुख कार्यक्रमहरूमा भूमिको सदुपयोग मार्फत कृषिको उत्पादन तथा उत्पादकत्व अभिवृद्धि कार्यक्रम, जस अन्तरगतका सम्बन्धित क्रियाकलापहरूमा प्रयोगमा

नआएका सरकारी स्वामित्वको जमिन कृषि तथा अन्य उत्पादनशील क्षेत्रमा उपयोग गर्ने, सहकारी तथा सामुहिक खेतीका साथै बगर खेती प्रवर्धन तथा विस्तार गर्ने र जैविक कृषि उत्पादनमा जोड दिने लगायतका रहेका छन् ।

यस्तै गरी कृषि क्षेत्रप्रति आकर्षण अभिवृद्धि कार्यक्रम अन्तरगत कानुन तर्जुमा गरी करार खेती तथा चक्लाबन्दीलाई प्रोत्साहन तथा प्रवर्धन गर्ने, उत्पादनमा आधारित अनुदान प्रणालीको संस्थागत विकास गर्ने, बजारमुखी उत्पादन प्रणाली विकास गरी उत्पादनलाई बजारसंग आवद्धता गर्ने, जलवायुमैत्री कृषि प्रणाली अवलम्बन गर्ने र महिलामैत्री तथा युवा लक्षित कृषि तथा पशुपन्छी विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने रहेका छन् ।

उत्पादन तथा रोजगारी अभिवृद्धि गर्ने मोडेलमा आधारित कार्यक्रम अन्तरगत जल, जमिन, जंगल, जैविक विविधता, रैथाने प्रविधि र श्रमशक्तिको विवेकशील प्रयोग गरी उत्पादन र रोजगारी वृद्धि गर्ने कार्यमा प्रयोग गर्ने; कानुन तर्जुमा गरी करार खेती तथा चक्लाबन्दीलाई प्रोत्साहन तथा प्रवर्धन गर्ने, उत्पादनमा आधारित अनुदान प्रणालीको संस्थागत विकास गर्ने, बाँझो जमिन, बगर, भीरपाखा, वनक्षेत्र तथा नदीखण्डहरूलाई उत्पादन तथा रोजगारीसंग आवद्धता गर्ने रहेका छन् ।

कृषिको आधुनिकीकरण र व्यावसायीकरण कार्यक्रम अन्तरगत कृषि उत्पादनको बजार सुनिश्चित गर्न आन्तरिक उत्पादनको उपभोग अभिवृद्धि गर्ने र कृषि वस्तुको प्रशोधन उद्योग तथा कृषि उपजलाई कच्चा पदार्थको रूपमा प्रयोग गर्ने उद्योग स्थापना गर्न सुविधा प्रदान गर्ने उल्लेख गरिएका छन् भने समुदाय तथा निजी क्षेत्रको सहभागितामा आधारित कार्यक्रम अन्तरगतका प्रमुख क्रियाकलापहरूमा राजमार्ग र ठूला सडकको दायौँबायाँको क्षेत्रमा फलफूलका बोट विरुवा लगाउने समुदायमा आधारित कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने तथा उच्चमूल्य श्रृङ्खलाका कृषि उपजको उत्पादनलाई प्रोत्साहन गर्ने रहेका छन् ।

संघीय सरकारको आ.व. २०८१/०८२ को नीति तथा कार्यक्रम

आ.व. २०८१/०८२ को नीति तथा कार्यक्रममा कृषि-वन सम्बन्धी भएको व्यवस्था निम्नानुसार रहेको छ । बुँदा नं. ३३ मा कृषि क्षेत्रको उत्पादन, उत्पादकत्व वृद्धि, आधुनिकीकरण, व्यवसायीकरण एवम् बजारीकरणको स्पष्ट मार्गचित्र तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याइने छ । कृषि, पशुपन्छीपालन र वनको अन्तरसम्बन्ध स्पष्ट हुनेगरी भू उपयोगमा आधारित कृषि प्रणालीको विकास गरिने छ भनि उल्लेख गरिएको छ ।

बुँदा नं. ३४ मा कृषि योग्य भूमिको संरक्षण, नदी किनार सहितका बाँझो तथा नदीउकास जग्गाको सदुपयोग एवं चक्लाबन्दी गरिने छ । छरिएर रहेका कृषि भूमिको एकीकरण गरी सामुहिक खेती, करार खेती एवं सहकारी खेतिको प्रवर्धन गरिनेछ भनि उल्लेख भएको छ ।

बुँदा ३७ मा उत्पादन, उत्पादकत्व र सम्भाव्यताका आधारमा कृषि उपज विशेष उत्पादन क्षेत्र निर्धारण गरिनेछ । कृषक समूह र सहकारीसँग समन्वय गरी एकीकृत उत्पादन र बजारीकरण कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न स्थानीय तहलाई प्रोत्साहित गरिनेछ । कृषियोग्य बाँझो जमिनमा पशुपालन, उच्च मूल्यका फलफूल, गैरकाष्ठ वन पैदावार तथा नगदेबाली खेती गर्न सहयोग गरिनेछ भनि उल्लेख गरिएको छ भने बुँदा ५४ मा नदी कटान, डुबान र पहिरोको जोखिम व्यवस्थापनका साथै नदी उकास जमिन उत्पादनमूलक कार्यमा उपयोग गर्न नीतिगत व्यवस्था गरिनेछ भनि उल्लेख गरिएको छ ।

बुँदा ६२ मा वन्यजन्तु मैत्री पूर्वाधार निर्माण, जैविकमार्ग पुनस्थापना, नवीन प्रविधिको प्रयोग तथा बैकल्पिक कृषि बाली प्रवर्धन गरी वन्यजन्तु बासस्थान सुरक्षा एवम् वन्यजन्तुबाट मानव जीवन तथा कृषिमा पर्ने असर न्यून गरिनेछ

। बाँदर, मृग, हरिण, दुम्सी, बंदेल लगायतका जीवजन्तुबाट बालीनालीमा हुने क्षती न्यून गर्न स्थानीय तहको समन्वयमा नियन्त्रणात्मक कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । राजमार्ग र ठूला सडक छेउछाउ फलफूलका बोटविरूवा लगाउन समुदायमा आधारित कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ भनि उल्लेख गरिएको छ ।

यस्तै उक्त नीति तथा कार्यक्रमको बुँदा नं. ६४ मा कर्णाली प्रदेशको प्राकृतिक स्रोतलाई स्थानीय जनताको समृद्धिमा उपयोग गर्न स्थानीय तह र निजी क्षेत्रको सहकार्यमा कृषि र वन पैदावारमा आधारित "समृद्ध कर्णाली उद्यमशीलता कार्यक्रम" सञ्चालन गरिनेछ भनि उल्लेख गरिएको छ ।

संघीय सरकारको आ.व. २०८१/०८२ को बजेट बक्तव्य

मिति २०८१/०२/१५ मा संघीय सरकारबाट प्रस्तुत गरिएको आ.व. २०८१/०८२ को बजेट बक्तव्यमा माथी नीति तथा कार्यक्रममा उल्लेखित कृषि-वनको विकास र विस्तार सम्बन्धि कार्यक्रमका लागि बजेटको व्यवस्था गरिएको छ ।

बजेट बक्तव्यको बुँदा नं. ३३ मा सरकारी, सार्वजनिक, नदी उकास र निजी स्वामित्वमा रहेको बाँझो जमिन स्थानीय तहमा अभिलेखीकरण गरी कृषिबाली, फलफूल, तरकारी, घाँसेबाली, जडिबुटी, पशुपन्छीपालन र मत्स्यपालनमा उपयोग गर्न सक्ने व्यवस्था मिलाइनेछ । सामुहिक खेती प्रवर्धन गर्न सरकारी जमिन लिजमा उपलब्ध गराउने व्यवस्था मिलाइनेछ भनि उल्लेख छ । बुँदा ३४ मा हिमाल र पहाडमा ५० रोपनी र तराइमा १० विघा भन्दा बढी जमिन एकीकरण र चक्लाबन्दी गरी व्यावसायिक रूपमा सामुहिक खेती, पशुपन्छी पालन एवं जडिबुटी खेती गर्ने व्यक्ति, फर्म तथा सहकारीलाई व्याज अनुदान, प्राविधिक सहयोग र मेशिनरी आयातमा कर छुट प्रदान गरिनेछ भनि उल्लेख छ ।

बुँदा १४९ मा वन क्षेत्रको दिगो व्यवस्थापन गरी व्यावसायिक उपयोग गरिनेछ । वन क्षेत्रमा लिज तथा कबुलियतीमा फलफूल खेती र पशुपन्छीपालन गर्न प्रोत्साहित गरिनेछ । स्थानीय तह र प्रदेशसँगको सहकार्यमा प्रमुख राजमार्ग, नदी किनार र नहरको डिलमा समुदायमा आधारित फलफूल विरूवा रोपण कार्यक्रम राष्ट्रिय अभियानको रूपमा सञ्चालन गरिनेछ भनि उल्लेख गरिएको छ । बुँदा १५० मा उच्च मूल्ययुक्त जडिबुटीको व्यावसायिक खेती प्रवर्धन गर्न गुणस्तरीय विरूवा उत्पादन गरिनेछ । न्यूनतम एक तहको प्रशोधन गरेर जडिबुटी निर्यात गर्ने व्यवस्था मिलाइनेछ भनि उल्लेख गरिएको छ ।

बुँदा १५२ मा वन डडेलो नियन्त्रणका लागि उपकरण खरिद र जनचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्न बजेट व्यवस्था गरेको र वन अतिक्रमण नियन्त्रण तथा वृक्षारोपणका कार्यक्रम सञ्चालन गरी वन विनाश तथा क्षयीकरणमा कमी ल्याइनेछ भनि उल्लेख गरिएको छ ।

भेरीगंगा नगरपालिकाको आ.व. २०८१/०८२ को नीति तथा कार्यक्रम (कृषि-वन सम्बन्धी)

अनुसूची ८: व्यवसायिक बहुतले कृषि-वन प्रणाली (Commercial Multi-story Agroforestry)

(क) बहुतले कृषि-वन प्रणाली (ठाडो)

व्यवसायिक स्तरको बहुतले कृषि-वन प्रणाली अपनाउदा विभिन्न उचाइका अन्तरबाली विरुवाहरूको कम्तीमा तीनवटा "तह" हुने गरी स्थानीय हावापानीमा हुर्कने प्रजातिको छनौट गर्नु पर्दछ । कृषि-वनको विकास गर्ने जमिनको भू-भागको अवस्थिति, सूर्यको प्रकाश, माटोको उर्वराशक्ति, कृषि-वनको विकास गर्ने परिवार, व्यक्ति वा निकायको चाहना र स्थानीय हावापानीमा हुर्कन सक्ने कृषि-वन प्रजातिको उपलब्धता एवं संरक्षण जस्ता विविध पक्षको विश्लेषण गरी यस्तो कृषि-वन प्रणालीको विकास र प्रवर्धन गर्नु पर्दछ । माथिल्लो तह वा छत्रमा वढी प्रकाश चाहिने काठ, दाउरा, फलफूल वा डालेघाँस प्रजातिका रुखहरू हुर्काउन सकिन्छ । यस्तै, मध्यम तह वा छत्रमा कम प्रकाशमा हुर्कन सक्ने पोथ्रा तथा ससाना रुखहरू हुने फलफूल, डालेघाँस, माटोमा नाइट्रोजन दिने ससाना रुखहरू तथा विभिन्न प्रजातिका जडीबुटी एवं सुगन्धित वनस्पतिहरू हुर्काउन सकिन्छ । तल्लो तहमा भने छायाँमा समेत हुर्कने मसलादार बाली, लहरादार बाली, फलफूल, भुइँघाँस, तरकारी, सागसब्जी जडीबुटी एवं सुगन्धित वनस्पतिहरूका साथै सिमसार क्षेत्र भएमा धानबाली र पाखोमा अन्य प्रजातिका अन्नबाली समेत लगाउन सकिन्छ । यस्तो कृषि-वन प्रणालीबाट निम्न लिखित फाइदाहरू हुन्छन् :-

- **रोग कीरा प्रतिरोध क्षमतामा वृद्धि:** मिश्रित प्रजातिको विरुवा रोपण गरिने भएकाले जैविक विविधताको संरक्षणमा समेत योगदान पुगनुका साथै बोट विरुवामा लाग्ने रोग किराहरूसंग जुध्न सक्ने क्षमतामा वृद्धि हुन्छ ।
- **माटोको स्वास्थ्यमा सुधार (Soil Health Improvement):** नाइट्रोजन शोषण (फिक्सिङ) गर्ने कोसेबाली जस्तै: बोडी, सिमी, इपिल इपिल, ढैंचा आदि र जमिनको सतहमा झरेका पात पतिङ्गर लगायतको जैविक पदार्थले माटोको उर्वराशक्तिमा सुधार गर्छ ।
- **आर्थिक विविधता:** काठ, दाउरा, फलफूल, तरकारी, मर मसला, जडीबुटी एवं सुगन्धित पदार्थ जस्ता विभिन्न प्रकारका उत्पादनहरू हुने भएकाले कृषक समुदायको आमदानीको दायरामा वृद्धि हुन्छ ।
- **जलवायु अनुकूलन:** बहुतले कृषि-वनमा विभिन्न प्रजातिका रुख विरुवा एवं वनस्पति हुने भएकाले यस्ता विविध प्रजातिहरू जलवायु परिवर्तनसंग अझ राम्रोसँग जुध्न वा सामना गर्न सक्ने हुन्छन् ।

बहुतले कृषि-वन प्रणाली (Multi-story Agroforestry): तह र संभाव्य प्रजातिहरू

माथिल्लो तह वा छत्र (वढी प्रकाश चाहिने रुखहरू):

- काठको लागि: सिसौ, टिक, लगायत स्थानीय हावापानीमा हुर्कने रुख प्रजाति
- फलफूल: आँप, कटहर, लिची, आदि
- डालेघाँस: बडहर, सिरिस, काभ्रो, फोस्रो, आदि ।

मध्यम तह वा छत्र (कम प्रकाशमा हुर्कने पोथ्रा तथा ससाना रुखहरू)

- फलफूल तथा डालेघाँस: अम्बा, मेवा, केरा, अनार, किम्बु, आदि
- माटोमा नाइट्रोजन दिने ससाना रुखहरू: इपिल इपिल, ढैंचा आदि
- स्थानीय हावापानीमा हुर्कने विभिन्न प्रजातिका जडीबुटी/सुगन्धित वनस्पति ।

तल्लो तह (छायाँमा समेत हुर्कने घाँसपात, विरुवा)

- मसलादार बाली: अदुवा, बेसार फलफूल: भुईँकटहर (उदाहरणको लागि)
- तरकारी: सागपात, करेला, काउली/ब्रोकाउली, गोलभेंडा, लहरादार बाली: बोडी/सिमी, केराउ
- भुइँघाँस: नेपियर, मुलाटो, ज्वाइन्ट भेच जडीबुटी/सुगन्धित वनस्पति
- सिमसार क्षेत्र भएमा धानबाली र पाखोमा अन्य प्रजातिका अन्नबाली समेत लगाउन सकिने ।

(ख) मल्टिस्ट्राटा वा तेस्रो कृषि-वन प्रणाली (Multi-strata Agro-forestry)

मल्टिस्ट्राटा (तेस्रो) कृषि-वन प्रणालीमा कार्बन शोषण गर्ने वनस्पतिको तहहरू समेत समावेश भएको हुन्छ । बालीको एक वा धेरै तहहरू अग्लो रूखहरूको छायामा बढ्छन् । प्राकृतिक वनहरूमा जस्तै रूखहरू र बालीहरूको तहहरूले विभिन्न किसिमका वन पैदावार र खाद्य पदार्थ उत्पादन गर्दछन् । यसमा पर्याप्त कार्बन शोषण एवं संचित समेत हुने गर्दछ । यस प्रणालीमा विभिन्न प्रजातिहरू हुने भएकोले बाह्रै महिना कुनै न कुनै उत्पादन लिइरहन सकिने हुन्छ । यसबाट आर्थिक लाभका साथै पारिस्थितिकीय सेवाहरू समेत प्राप्त हुन्छ, जस्तै: वन्यजन्तु/चराचुरुङ्गीको लागि आश्रय वा बासस्थान, जैविक विविधता, भू सौन्दर्यता एवं आमोदप्रमोद, भू-क्षय नियन्त्रण र पानीको गुणस्तर तथा स्रोतमा वृद्धि, आदि । कृषि-वनको विकास गर्ने जमिनको भू-भागलाई विभिन्न खण्डमा विभाजन गरी खण्डहरूको अवस्थिति, सूर्यको प्रकाश, माटोको उर्वराशक्ति, कृषि-वनको विकास गर्ने परिवार, व्यक्ति वा निकायको चाहना र स्थानीय हावापानीमा हुर्कन सक्ने कृषि-वन प्रजातिको उपलब्धता एवं संरक्षण जस्ता विविध पक्षको विश्लेषण गरी यस्तो कृषि-वन प्रणालीको विकास र प्रवर्धन गर्नु पर्दछ । यसको नमुना तलको तस्वीरमा समेत देख्न सकिन्छ ।

स्रोत: <https://drawdown.org/solutions/multistrata-agroforestry>

अनुसूची ९: केही कृषि-वन प्रणालीमा उपयुक्त हुने प्रजातिहरू

कृषि-वन प्रणाली	कृषि-वन प्रजाति वर्ग	कृषि-वन प्रजाति	विशेषता तथा सिफारिसका कारणहरू
घर बगैँचा (Home Garden)	रुख/डालेघाँस	बडहर, काभ्रो, किम्बु, कुटमिरो, टाँकी, खन्यु, डुम्री, दवदवे, गिंदेरी, पाखुरी, इपिल इपिल, भुडकुल, टाँकी, कोइरालो	घाँसका साथै दाउरा/सोतरको लागि समेत उपयोगी
	रुख/फलफूल (बागवानी)	आँप, केरा, लिची, अम्बा, अनार, कटहर, अमिलो, आरु, मेवा, जामुन	आय आर्जन
	रुख/फलफूल (वन प्रजाति)	रिठा, चिउरी, ओखर, काफल, अमला, हरो, बरो, जामुन	निजी वन वा पाखोमा उपयुक्त हुने स-साना काठमा समेत उपयोग हुने
	कन्दमूल	गिठ्ठा, तरुल, शखरखण्ड, स्कुस, पिंडालु, कालो कर्कलो	पाखो तथा कान्ला/खरबारीमा सहजै उत्पादन हुने
	भूईँ घाँस	नेपियर, स्टाइलो, क्लोभर, मोलासेस, स्थानीय भूईँ घाँस प्रजाति	पाखो तथा कान्ला/खरबारीमा सहजै उत्पादन हुने
	तरकारी वाली	रायो, मुला, आलू, गोलभेडा, काउली, बन्दा, केराउ, चुकन्दर, ब्रोकाउली गाजर, चम्सुर, मेथी, क्याप्सिकम, बोडी, चारमासे सिमी, लौका, घिरौला, करेला, भण्टा, भिण्डी,	घरायसी प्रयोग तथा बिक्रीबाट आम्दानी
	मसला वाली	अदुवा, बेसार, प्याज, लसुन, खुर्साना, धनिया	घरायसी प्रयोग तथा सहजै बिक्री गरी राम्रो आम्दानी लिन सकिने नगदेबाली
	जडीबुटी	कुरिलो, मेन्था, क्यामोमाइल, टिमुर, तुलसी, वावरी, पिपला, बोझो	घरायसी प्रयोग तथा आय आर्जनका लागि स्थान विशेषमा उपयुक्त जडीबुटी
	फूल	सयपत्री, हजारी, गोदावरी, जिरानियम, करविर, सूर्यमुखी, असारे फूल, लाहुरे फूल, चमेली, मखमली, लालुपाते, गुलाफ, वगनवेलिया, इन्द्रकमल, लालिगुराँस	मनोरम वातावरण, स्थानको सुन्दरता बढाउने तथा बिक्रीबाट आय आर्जन गर्न सकिने
	पशुपन्छी	बाखा, भैसी, गाई, कुखुरा, हाँस, बंगुर/सुंगुर	घरायसी उपयोग तथा बिक्रीबाट आम्दानी
गल्ली फसल (Alley-cropping) तथा खेतबारीका कान्ला वा बीचमा रुख (Trees in and around agricultural fields)/अन्तरबाली (Inter-cropping)	अन्नबाली/फलफूल	<u>अन्नबाली</u> धान, मकै, गहुँ, कोदो, <u>फलफूल</u> आँप, लिची, मेवा, अनार, कटहर, अमिलो, आरु, अमला, केरा, अम्बा विभिन्न डालेघाँस प्रजाति	पाखोबारीको विच विचमा फलफूलका रुख र फलफूलका विरुवाको बीचमा अन्नबाली

विण्ड ब्रेक (Alley-cropping)	अन्नबाली/फलफूल/डालेघाँस/रुख	क.अन्नबाली: धान, मकै, गहुं, कोदो ख.फलफूल: आँप, लिची, मेवा, अनार, कटहर, अमिलो, आरु, अमला, केरा, अम्बा ग.डालेघाँस/रुख: बडहर, किम्बु, दवदवे, काभ्रो, इपिल इपिल, कुटिमरो, खन्यु, भुडकुल, टाँकी, कोइरालो, जामुन	खेत वा बारीको डिलमा रुख लगाएर हावाबाट बालीनाली जोगाउने। बहु उपयोगिता हुने ।
उडलट (Woodlot)	खेत वारीको कुनै एक प्लटमा डालेघाँस वा विभिन्न रुख प्रजाति हुर्काउने	किम्बु, इपिल इपिल, दवदवे, काभ्रो, कुटिमरो, टाँकी, कोइरालो, अमला, यूकालिप्टस, जामुन, सिसौ,	निजी खर्क वा निजी वनमा रुख विरुवा हुर्काउने गरिएमा माटोपानीको संरक्षणमा टेवा पुगी कृषि उत्पादन, पशुपालनलाई मद्दत पुगनुका साथै वन पैदावार (स-साना काठ, पोल, दाउरा, घाँस, जडिबूटी) आपूर्तिमा सहयोग समेत पुग्दछ ।
खेतवारीको खोला किनार संरक्षण वृक्षारोपण (Riparian buffer strips)		दवदवे, बैँश, अमिसो, बाँस, अमला, टिमुर, तेजपात, जामुन, सितलचिनी, बोझो, लाँकुरी	भेरी नदी, बबई नदी र खोला किनारमा पर्ने निजी जग्गाको संरक्षण हुनुका साथै बहु आवश्यकताको सम्बोधन हुने ।
सिल्भिपाश्चर (Silvi-pasture)	निजी खर्क व्यवस्थापन (सामुदायिक वन/मध्यवर्ती क्षेत्रका वनमा डालेघाँस/भुँडघाँस रोपण समेत)	बडहर, किम्बु, दवदवे, काभ्रो, इपिल इपिल, कुटिमरो, खन्यु, भुडकुल टाँकी, कोइरालो, र विभिन्न जातका भुँडघाँस रोपण	निजी खर्कमा विभिन्न डालेघाँस/भुँडघाँस उत्पादन गरी पशुपालनलाई टेवा पुग्ने

अनुसूची १०: नमुना प्राङ्गारिक कृषि-वन फार्म स्थापनाका लागि प्राविधिक मापदण्ड

सि.नं	भागहरू	न्यूनतम परिमाण	कैफियत
१	एकिकृत कृषि प्रणाली		
	गाई वा भैंसी	१	
	गोरू	१ हल	
	भेडा/बाखा	५	
	कुखुरा/हाँस	२०	
	माछा पोखरी		पानी संकलन पोखरीलाई माछा पोखरीको रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।
	मौरी घर	२	हावापानी र ठाउँअनुसार तातो ठाउँमा मेलिफेरा र चिसो ठाउँमा सेरेना जातका मौरी लोकल वा विकासे घरमा पाल्न सकिन्छ ।
२	कृषि-वन प्रणाली		ठाउँ अनुसार उपयुक्त हुने वनजन्य बोट बिरूवा, घाँसका बिरूवा, अन्नबाली बारीका डिल तथा कान्लामा लगाउने/हुर्काउने ।
	घाँस खेती		खेतीका लागि उपयुक्त नहुने खेत बारीका छेउ कुनामा ठाउँ अनुसार पाइने घाँसका बीउ, बिरूवा रोप्ने ।
	खेतको कान्ला, डिल तथा आलीमा डाले घाँस		ठाउँ अनुसार पाइने वनजन्य बोट बिरूवा, घाँसका बिरूवा, अन्नबाली बारीका डिल तथा कान्लामा लगाउने विधि ।
	फलफूल बिरूवा		ठाउँ अनुसार फलफूलका बिरूवा, डिल तथा कान्लामा लगाउन सकिन्छ ।
	जीवित वारवन्देज		ठाउँ अनुसार बहुआयामिक बिरूवाहरू जस्तै नीम, बकाइनो, असुरो, सिउँडी, सजिवन, ढटेलो, चुत्रो बारीका वरिपरि वारका रूपमा लगाउन सकिने ।
	कोशे बाली		कोशेबालीले जरामा हुने राईजोबियम ब्याक्टेरियाको सहायताले हावामा भएको नाईट्रोजन मल सञ्चय गरेर राख्छ । राम्ररी हुर्केको कोशेबालीले एक हेक्टर जमिनमा २०० के.जी. सम्म नाईट्रोजन जम्मा गर्न सक्छ जबकि सामान्य बाली उत्पादनका लागि १०० देखि १४० के.जी. नाईट्रोजन भए प्रशस्त पुग्छ । यसरी कोशेबालीले जमिनको उर्वरा शक्ति कायम गर्न सहयोग गर्दछ । कोशेबालीले कतिको नाईट्रोजन जम्मा गरेको छ भनी जाँचनका लागि जरामा बनेका गिर्खाहरूको संख्या हेर्नुपर्छ । गिर्खाहरू काटेर हेर्दा भित्र गाढा बैजनी रङ्ग भएमा त्यहाँ धेरै नाईट्रोजन जम्मा भएको छ भन्ने बुझिन्छ । यस बाहेक कोशेबालीको बोट र पातमा पनि बढि नाईट्रोजन हुन्छ । त्यसैले कम्पोष्टमा र बस्तुको दाना घाँसमा पनि यसको प्रयोग गर्न सके मलको गुणस्तर बृद्धि हुन्छ ।
३	प्राङ्गारिक मलको प्रयोग		
	सुधारिएको भकारो	१	गाई भैंसीको संख्याको आधारमा गोठ निर्माण गर्नुपर्छ । गाईको लागि ३.५ वर्गमिटर, भैंसीको लागि ४ वर्गमिटर क्षेत्रफल भएको, पिसाब सजिलैसँग बग्ने गरी भिरालोपन मिलाएको, पिसाब सङ्कलनको लागि टङ्की बनाएको ।
	छाना सहितको गोठमल संकलन	१	गोबरलाई घाम र पानीबाट बचाउन छानाको व्यवस्था भएको कम्पोष्ट खाडल बनाउनुपर्छ ।

	कम्पोष्ट खाडल	१	झारपात, स्याउला, कलिला झ्याङ्गहरू, जरा, डाँठ, पराल, गहुँको छवाली, भान्सा घरबाट केलाएर फालिएको वस्तु, असुरो, तितेपाती लगायत स्थानीय रूपमा उत्पादन हुने अन्य विरूवाहरू ।
	गँड्यौली मल	१	मल बनाउने गँड्यौलाले १० प्रतिशत माटो र ९० प्रतिशत गोबर खान्छ भने बारीमा हुने गँड्यौलाले ९० प्रतिशत माटो र १० प्रतिशत गोबर खान्छ । ४ फिट चौडाई, ३ फिट गहिरो, १२ फिट लामो प्लाष्टिकका थैलामा गँड्यौला पाल्न सकिन्छ । फोइटिडा जातका गँड्यौलाहरू मल बनाउन प्रयोग गरिन्छ ।
	गहुँत सङ्कलन र उपयोग	२०० लिटरको ड्रम	एउटा गाईले एक दिनमा सरदर १३ लिटर पिसाब वा गहुँत दिन्छ। गहुँत संकलन गर्ने भाँडा वा टङ्की बनाउँदा घरपालुवा जनावरहरूको संख्याका आधारमा तयार गर्नु पर्छ ।
४	पानी संकलन र उपयोग		
	प्लास्टिक पोखरी	४० घन मिटर पानी संकलन गर्न सकिने प्लाष्टिक	५ मि x ८ मि x १ मि प्लाष्टिक पोखरीमा ४० हजार लि. वर्षाको पानी सङ्कलन गरी सिँचाईको लागि उपयोग गर्न सकिन्छ ।
	आकाशे पानी संकलन		आकाशेपानी सङ्कलनका लागि घरको छानोमा प्लाष्टिकको पाइप जडान गरी पानी सङ्कलन पोखरीमा पानी सङ्कलन गरी आवश्यकता अनुसार प्रयोग गर्न सकिन्छ ।
	भान्सा र सरसफाइबाट खेर जाने पानी सङ्कलन		घर नजिक १ मि. लम्बाई, ५० से. मी. चौडाई र ४० से. मी. गहिराई भएका प्लाष्टिक पोखरी बनाई भान्साबाट निस्कने करिब ४० लि. फोहर पानीलाई सङ्कलन गरी करेसाबारीमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।
५	प्राङ्गारिक विषादी		
	प्राङ्गारिक विषादी बनाउन उपयोग गरिने स्थानीय बोट विरूवाको रोपण		ठाउँ र हावापानी अनुसार उपलब्ध हुने बहुउपयोगी बोटविरूवाहरू खेतबारीका किनारमा बारका रूपमा लगाई बार एवं विषादी बनाउन कच्चा पदार्थका रूपमा प्रयोग गर्न सकिने खालका बोटविरूवाहरू जस्तै: नीम, बकाइनो, सिस्नु, असुरो, सिमली, हातीबार, सिउँडी, सजिवन, ढटेलो आदि रोपन सकिन्छ ।
	प्राङ्गारिक विषादी	५०० लिटरको ड्रम	ठाउँ र हावापानी अनुसार उपलब्ध तितो, टर्रो हुने बहुउपयोगी बोटविरूवाहरू जस्तै: नीम, बकाइनो, सिस्नु, असुरो, सिमली, हातीबार, सिउँडी, सजिवनलाई साना साना टुक्रा पारी बोरामा प्याक गरेर गाईको गहुँत भरेको ड्रम भित्र डुवाएर ३ हप्ता पछि छानेर पानी मिसाई रोग कीरा लागेको बोटविरूवामा छर्न सकिन्छ ।

अनुसूची ११: सरोकारवालाको नक्शाकन, भूमिका र जिम्मेवारी

सरोकारवाला	भूमिका तथा जिम्मेवारी
भेरीगंगा नगरपालिका	<ul style="list-style-type: none"> • कृषि-वन पध्दतीको नीतिगत एवं संस्थागत सुदृढीकरण गर्न आवश्यक नीति नियमहरूको तर्जुमा गर्ने । • कृषि-वन समन्वय समितिको संयोजकत्वको भूमिका निर्वाह गर्दै सम्बद्ध सबै सरोकारवाला संस्थाहरूसंग समन्वय गर्ने । • सम्बद्ध सबै सरोकारवालाहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने । • व्यक्ति वा समूह/संस्थालाई कृषि-वनको विकास गर्न करार/सम्झौता गरी जग्गा उपलब्ध गराउने काममा यस्ता जग्गा धनीको पहिचान गरी समन्वय गर्ने ।
सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह	<ul style="list-style-type: none"> • कृषि-वन प्रणालीमा उपभोक्ता समूहका सदस्यहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्न समन्वय गर्ने । • निजी क्षेत्रसंगको उत्पादन कार्य योजना अनुरूप घाँस, डालेघाँस, फलफूल, सुगन्धित विरूवा, जडिबुटी तथा अन्य बहुद्देश्यीय प्रजातिका विरूवाहरू उत्पादन गर्ने गराउने । • गरिबीको रेखामुनी रहेका अतिविपन्न, भूमिहीन, सीमान्तकृत, एकल महिला र दलित परिवारले आयआर्जनका क्रियाकलाप सञ्चालन गर्न सामुदायिक वनको कुनै भाग प्रयोग गर्न चाहेमा कार्ययोजना परिमार्जन गरी कार्यक्रम गर्न डिभिजन वन कार्यालयसंग समन्वय गर्ने ।
मध्यवर्ती क्षेत्रका वन उपभोक्ता समूह	<ul style="list-style-type: none"> • कृषि-वन प्रणालीमा उपभोक्ता समूहका सदस्यहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्न समन्वय गर्ने । • गरिबीको रेखामुनी रहेका अतिविपन्न, भूमिहीन, सीमान्तकृत, एकल महिला र दलित परिवारले आयआर्जनका क्रियाकलाप सञ्चालन गर्न मध्यवर्ती क्षेत्रको वनको कुनै भाग प्रयोग गर्न चाहेमा कार्ययोजना परिमार्जन गर्न राष्ट्रिय निकुञ्ज कार्यालयसंग समन्वय गर्ने ।
कृषक समुदाय	<ul style="list-style-type: none"> • छिटो प्रतिफल दिने जडीबुटी, फलफूल, डालेघाँस, गैरकाष्ठ, रूख तथा बहुउद्देश्यीय प्रजातिका विरूवाहरू लगाई कृषि-वन व्यवस्थापनमा सहभागी हुने । • बजारमुखी उत्पादन योजना अनुरूप खेती गर्ने । • उद्योगसंगको समन्वय र सहकार्यमा उत्पादन गर्ने । • जंगली जनावरले बढी क्षतिगर्ने क्षेत्रमा जंगली जनावरले नरूचाउने खुर्सानी, अदुवा, बेसार, जौ, टिमुर, भुईँकटहर, कागती, अमला, मेन्था, क्यामोमाइल, लेमनग्रास जस्ता बाली खेती अभियानको रूपमा लगाई आवश्यक प्राकृतिक उपाय अवलम्बन गर्ने ।
कृषि-वन उद्यमीहरू	<ul style="list-style-type: none"> • कृषकहरूलाई बजारमुखी उत्पादन योजना अनुरूप खेती गर्न र उद्योगसंगको सहकार्य र समन्वयमा कृषि व्यवसायमा लाग्न कृषकहरूलाई प्रोत्साहित गर्ने । • उत्पादकसंग खरिद सम्झौता (Buy Back Guarantee) अनुरूप समन्वय र सहकार्यमा उत्पादन गराई उत्पादित वस्तु खरिद गर्ने । • बजारमुखी उत्पादन योजना अनुरूप खेती गर्न र उद्योगसंगको सहकार्य र समन्वयमा कृषि व्यवसायमा लाग्न कृषकहरूलाई प्रोत्साहित गर्ने ।
अनुसन्धान केन्द्र	<ul style="list-style-type: none"> • स्थानीय समुदायको वास्तविक समस्या, प्राथमिकता, आवश्यकता र सम्भावनामा केन्द्रित रहेर अनुसन्धान गर्ने । • कार्वनको न्यून उत्सर्जनगर्ने र जलवायुमैत्री कृषि कार्यक्रम सम्बन्धी विषयमा अनुसन्धान गर्ने ।
शिक्षण संस्था	<ul style="list-style-type: none"> • विद्यार्थीहरूलाई कृषकहरूको घर खेतमा प्रदर्शन कार्यक्रममा अधिकतम परिचालन गर्ने । • पाठ्यक्रममा कृषि-वन सम्बन्धी विषय समावेश गरी अध्यापन गराउने ।

विकास साझेदार संस्थाहरू /आयोजना/परियोजना	<ul style="list-style-type: none"> • यस रणनीति तथा कार्ययोजनाको दायरा भित्र हुने गरी स्रोत, प्रविधि तथा व्यवस्थापन सम्बन्धमा साझेदारी गर्ने । • कृषि-वन सम्बन्धी अन्य देशका सिकाई तथा प्रविधिहरू कृषक समुदाय समक्ष हस्तान्तरण गर्न सहजीकरण गर्ने ।
सहकारी संस्था	<ul style="list-style-type: none"> • कृषि-वनको उपज खरिद, सामग्री आपूर्ति, प्रशोधन एवं समुदाय परिचालन गर्ने । • संस्थामा आबद्ध सदस्यहरूको बचत रकम उत्पादनशील कार्यमा लगाउने ।
कृषि सामग्री आपूर्तिकर्ता (एग्रोभेट्स)	<ul style="list-style-type: none"> • गुणस्तरीय मल, बीऊ, विषादी, औजार, उपकरण, सामग्रीको समयमै आपूर्ति गर्ने । • कृषकहरूलाई प्राविधिक सेवा दिने ।
डिभिजन वन कार्यालय	<ul style="list-style-type: none"> • सामुदायिक वनको कार्ययोजना पुनरावलोकन गरी सम्भाव्य स्थानमा समुदायको निर्णय बमोजिम विपन्न वर्गको लागि जग्गा विनियोजन गर्न सहयोग गर्ने । • सामुदायिक वनमा खेर गैरहेको जग्गाको उचित सदुपयोगको लागि प्राविधिक सहयोग गर्ने । • कृषि-वनको प्रवर्धनका लागि कार्यक्रम तथा बजेट विनियोजन गर्ने । • उपयुक्त प्रजातिका गुणस्तरीय विरुवा उत्पादन तथा वितरण गर्ने ।
राष्ट्रिय निकुञ्ज कार्यालय	<ul style="list-style-type: none"> • मध्यवर्ती क्षेत्र (वन/आबादी) मा कृषि-वनको प्रवर्धनका लागि बजेट विनियोजन गर्ने । • उपयुक्त प्रजातिका गुणस्तरीय विरुवा उत्पादन तथा वितरण गर्ने । • मध्यवर्ती क्षेत्रमा खेर गैरहेको जग्गाको उचित सदुपयोगको लागि प्राविधिक सहयोग गर्ने ।
संघ तथा प्रदेश स्थित कृषि र वन हेर्ने मन्त्रालयहरू	<ul style="list-style-type: none"> • कृषि-वन कार्यक्रमको लागि स्थानीय तहमा बजेट विनियोजन गर्ने । • कृषि-वनको कार्यक्रम तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुसन्धान तथा विकासका लागि मातहतका निकायहरूलाई निर्देशन दिने ।
तालिम केन्द्र (वन, कृषि)	<ul style="list-style-type: none"> • कृषि-वन सम्बन्धी तालिम आवश्यकता पहिचान गर्ने । • कृषि-वन कार्यक्रममा स्थानीय तहका सरोकारवालाहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने ।
निजी वन/पारिवारिक निजी वन सञ्जाल	<ul style="list-style-type: none"> • कृषि-वनसंग सम्बन्धित कार्यक्रमहरूमा स्थानीय तहसंग समन्वय गरी कृषि-वन कार्यक्रममा सहभागी हुने । • सञ्जाल अन्तर्गतका सबै निकायहरूलाई कृषि-वनको विकासमा परिचालन गर्ने ।
निजी जमिन भएका तर अन्यत्र बसोवास गरेका जग्गा धनी	<ul style="list-style-type: none"> • व्यक्ति वा समूह/संस्थालाई कृषि-वनको विकास गर्न करार/सम्झौता गरी जग्गा उपलब्ध गराउने ।

अनुसूची १२: कृषि-वन कार्यक्रम अनुगमन चेकलिष्ट

क्र.सं.	अनुगमन मूल्याङ्कन गर्ने समय	अनुगमन विधी	अनुगमनको प्रमुख बिषयबस्तु	जिम्मेवारी	अपेक्षित प्रतिफल
१	जिम्मेवार निकायको अनुकूल समयमा चौमासिक र वार्षिक प्रगति समीक्षा	१. स्थलगत अवलोकन भ्रमण २. जानकार व्यक्तिसंग सोधपुछ ३. टेलिफोन सम्वाद ४. तथ्याङ्क अध्ययन ५. आवधिक समीक्षा ६. लाभग्राहीसंग छलफल ७. सहभागितामूलक अनुगमन	१. निर्धारित समय २. सामग्रीको गुणस्तर, परिमाण र उपलब्धता ३. मानव स्रोत परिचालन स्थिति ४. सञ्चालित कार्यको गुणस्तर र लागत प्रभावकारिता ५. लाभान्वित/लक्षित परिवार वा समुदायको संख्या ६. लक्षित उद्देश्य हासिल हुन सक्ने/नसक्ने अवस्था	१. जिम्मेवार शाखा प्रमुख/कृषि-वन शाखा २. विषयगत समितिका संयोजक ३. प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत ४. कार्यपालिका सदस्यहरू ५. वडा अध्यक्ष ६. अनुगमन तथा मूल्याङ्कन समितिका पदाधिकारीहरू (नगर उपप्रमुखको संयोजन) ७. कृषि-वन समन्वय समितिका पदाधिकारीहरू ८. नगर प्रमुख	लक्षित प्रगतिको यथार्थ अवस्थाको जानकारी हुने हुंदा जिम्मेवार पदाधिकारीबाट समयमा दिइने उपयुक्त सुझाव र निर्देशनबाट लक्षित उद्देश्य हासिल गर्न मद्दत पुग्ने ।
२	रणनीति तथा कार्य योजनाको मध्यावधी मूल्याङ्कन (२०८५।८६)	१. आन्तरिक मूल्याङ्कन २. तेस्रो पक्ष मूल्याङ्कन	१. कृषि-वन रणनीति तथा कार्य योजनाका समष्टिगत सोच, लक्ष्य, उद्देश्य २. अपेक्षित प्रतिफल	नगर कार्यपालिका	उपलव्धीको आँकलनगरी कार्यान्वयनमा देखिएका कमजोरीबाट लक्षित उपलव्धी प्राप्तिमा समस्या भएकोभए आवश्यक परिमार्जन गर्न मद्दत पुग्ने ।
३	रणनीति तथा कार्य योजना सम्पन्न पश्चातको मूल्याङ्कन (२०९०९१ पश्चात्)	तेस्रो पक्ष मूल्याङ्कन	१. कृषि-वन रणनीति तथा कार्ययोजना सञ्चालनबाट समुदायमा पुगेको समग्र प्रभाव	नगर कार्यपालिका	कृषि-वन रणनीतिको प्रभाव मूल्याङ्कन हुने